

СУЧАСНІСТЬ

ГРУДЕНЬ 1970 · Ч. 12 (120)

**ПОЕМА ОКСАНИ ЛЯТУРИН-
СЬКОЇ «ЄРОНИМ»**

**ВАСИЛЬ БАРКА: ІЗ ЗБІРКИ
«ДОБРОВІСТЯ СВІТЕЛ»**

**А. ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН ПРО
ВИСТАВКИ О. АРХИПЕНКА**

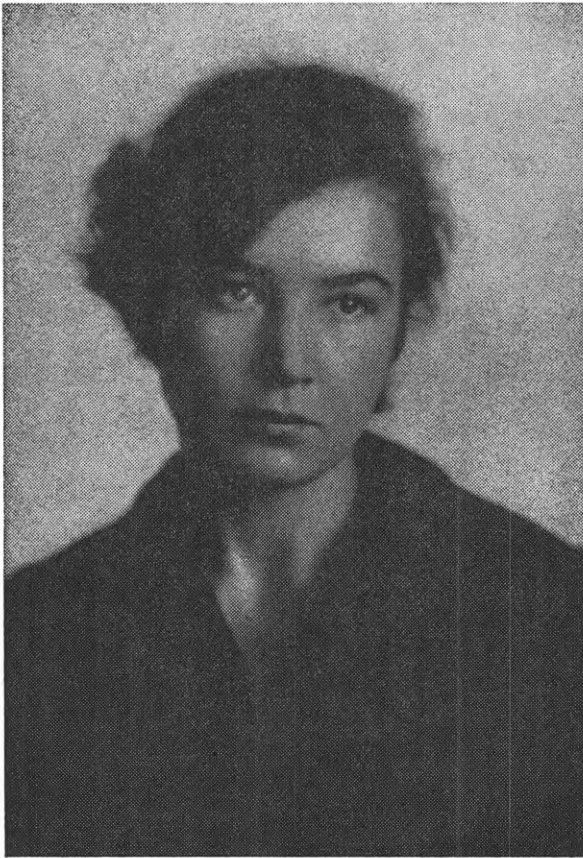
**Р. БОРКОВСЬКИЙ ПРО ІНТЕ-
ЛЕКТУАЛІСТІВ, РОЗЧАРОВА-
НИХ КОМУНІЗМОМ**

**„SUČASNIST“ — DEZEMBER 1970
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

СУЧАСНІСТЬ

СЛАВНИЦИ

Оксана Лятуринська

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ГРУДЕНЬ 1970 · Ч. 12 (120)
РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ
МЮНХЕН

СУЧАСНІСТЬ

ВІСНИК НАУКОВОЇ І ПЕДАГОГІЧНОЇ МІСЛІ

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Володимир П. Стахів, Олег С. Федішин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz
Verantwortlicher Redakteur: Wolodymyr P. Stachiw

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

ЕРОНИМ

ПОЕМА

Оксана Лятуринська

... Усе тече. Час лине в вічність.
Ті пройдуть дні і пори річні,
завершуючи кругобіг.
Таємна мла рокованих доріг.
Неповідомий Божий помисл...
У всесвіті безмежнім хто ми? —
Тих розважань за стосом стос.
Підлеслюймося: ми — мікрокосм,
свій цільний світ у собі кожен,
і в душах наших — подих Божий...
А ти над догмами тужи:
якби ж то не було тут лжі!..

ЛІТОПИС

Я в келії, достойник схими.
Вже глупа ніч. Не спить же зло.
І дух смутиться мій зіло.
Свят Боже, свят з всіма святими!
Дай з миром у душі новий
паперу розгорнуть сувій,
почати трудних днів літопис!
О, дай, як Несторові, хист,
щоб мій язик був проречист,
щоб карбував діла без злоби!
Словам — суворість і глибінь,
як каже тут чернечий чин,
та й суті як би не затьмарить!

Блюди, щоб гнів не обуяв
на спогад загарбу й заграв,
на згадку ворохобні й чвари!

Благослови мій щирий труд,
 відкрий і очі, і серця!
 Довівши глави до кінця,
 мій Творче, славен будь!

ГЛАВА I

Це літа року Божого такого
 табори по містах Тіроль, Бавар . . .
 Там люди без отчизни, без нічого,
 офіри гнівних, страшних Божих кар.

За ними — чорні згарища руїни,
 а душі полонив смертельний жах.
 Назад іти? — Там гірше, ніж в пустині!
 Куди ж веде, де, Боже, їхній шлях?

І кидають загничені зіниці,
 де ще відблискує вогнем пожар,
 за океани мети — бистрі птиці,
 щоночі спитують Волосожар.

Десь там, десь там земля обітованна,
 десь там урочище і дім новий,
 десь там воно, не тільки як омана,
 затвердження у гідності людській!

Пасти череди, первину орати
 і будувати свій, свій власний дім,
 а ввечорі по праці біля хати
 із огнища свого вдихати дим.

І знати враз, отак напевне знати:
 це все твоє, що ти здобув трудом,
 і не вдеруться вбивники до хати,
 не візьмуть цінний скарб під божником,

а твій божник ганебно не осквернять . . .
 І ось, і ось уявно ти вже там.
 О, мріє-рожа! В неї, гляньте: терня.
 Стоїш у сповненні ти сам-на-сам

і бачиш: це не все, що має бути.
 І радості не маєш ти з черед.
 Пригадуєш ти щось, на смерть забуте,
 лишивши на столі і хліб, і мед.

Що, що це є? — Чи прадідів могили,
 чи степу синь і жайворонка спів,

і верби над ставком похилі?
Чи то непомщені гроби батьків?..

І відчуваєш: тут усе чужинне,
свій рідний дім ти не збудуєш тут.
І враз запахне солодко крушина,
от як тоді, під весен каламуть,

і як тоді, коли свою єдину
ти землю покидав на глум чужим...
А що, а що ти скажеш своєму сину?
Чи ж ти чоло не схилиш перед ним?..

Проходять постаті перед очима.
Таке прочитаєш у всіх серцях.
І тугу в далеч ти раптово стримав.
Приборкана, вона — підбитий птах.

Нема отчизни? — Іншої не треба!
Ніколи не вросте у серце чужина.
Хай ще і ще нас Бог карає з неба, —
Отчизна в світі є лише одна!

Спробуй но ти, зі серця Рідну витни,
наприволяще кинь і в світ іди! —
Вона з тобою маривом блакитним
усюди піде, де не ступиш ти.

ГЛАВА II

О, дяка, дяка! Є, нарешті, захист
для нас, безбачченків і бідолах.
От хліб щодня і от взуття і лахи,
над стомленою головою дах.

Дарма, приміщення напіврозбиті,
маячать привиди мерців по них,
і хтось вночі кричить, несамовитий,
спокутуючи свій нелюдський гріх.

І тут лякає черепом руїна.
Чужа земля ворожа і німа.
І всюди б'є у ніздра повів тління.
Втрачати ж нам вже нічого нема.

Це слово рятункове, люба втіха,
як морякові після шторму штіль,
як подорожньому крізь мряку віха, —
для серця нашого: азиль, азиль!

Як з талісманом, ми йдемо спочити.
 Ніщо лихе наш не тривожить сон,
 і Харта нам шляхи життєві мітить.
 І вартовим — Свобода, наш патрон,

і Воля слова, думки й переконань...
 Та якби мало бути, чи не так?
 А дійсности відхилиться заслона —
 втікачу, блазня одягни ковпак!

Яка свобода? Таж отут насилля!
 Чи, може, втратив глузд? Який азиль? —
 Затискуй п'ястуки чи плач з безсилля! —
 Ніхто не допоможе нівідкіль.

Женуть людей вельможці на поталу.
 Йдемо за дріт і до кривих присяг,
 і, щоб уникнути знуцання шалу,
 ховаємо отчизни ім'я й стяг.

На Харту ти не покладай надію
 та й ні на кого! Таж звихнувся світ.
 Як хочеш — самогубство заподіюй! —
 Чи дійме це когось, чи заболить?

Кудись відлюдком не втекти зраділо,
 не скинути тягар суспільства з плеч.
 Насилуй душу і насилуй тіло,
 себе самого, блазню, запереч!

— Бажає «Родина» — утридесяте
 товкмачить нам відозва й закликач —
 заблуканих дітей в обійми взяти. —
 Нема дурних, підчихвосте, пробач!

От згадуються все, немов на збитки,
 Сибір, і Казахстан, і Колима,
 і ті потайники придобні, звідки
 ніколи «дітям» вороття нема.

Набравши враз до рота ковт води,
 і не спаде вже сперечатися нікому,
 не так, щоб не накликати біди, —
 з засади: не противоборствуй злому!

Якби ж зірвалось слово з уст прудке,
 що так ізчаста нам уже зривалось, —
 ох, Боже мій, піднялося б таке!..
 Чи щось подібне вухо десь чувало? —

Розгардіяш, бешкетя, брязкіт, крик...
 — Ви так?.. На шибеницю! До розстрілу!
 У льох! Та от вам, от!.. —

Ні, не під силу,
 щоб все це людський висловив язик!

І з ложа устає чернець вночі.
 За всіх, за всіх, за розпачливих паче,
 він перед Спасом молиться і плаче.
 Читає він молитву втікачів:

— Ти — Той, Хто нас через безодні вів.
 О, Господи, наш Боже, Отче, Творче!
 Твоє зорить над нами Око зорче,
 будь милостив і відверни Твій гнів!

Куди іти і по яких шляхах?
 Лише б не до льохів, до божевільні!
 Дай рівно бути вільними між вільних,
 щоб душу не гнітив ні встид, ні страх!

Не дай померти нам на чужині,
 чи в хижі, чи то в палаці якому!
 Дай радісно вернутися додому,
 щасливо дочекатись ясних днів!

Над наші, над усі, усі гріхи —
 не відбери від наших душ посвяти!
 Нехай не плаче Україна-мати,
 не визирає марно на шляхи!

Її сини десь по світах чужих.
 Не допусти ж у верем'я це люте
 Її пречистий образ призабути!
 І восковиці перед Твій триптих

сподоби нас поставити Тобі
 з ясою в Київській святій Софії!
 О, сповни, сповни найясніші мрії:
 над Києвом дай зріти голуби!

ГЛАВА III

... Що, що таке? Невже лише причулось? —
 Неначе за спиною кпини й сміх,
 і вогник свічки мов рукою здуло.
 Невже заснув крадьки? Ввійшов у гріх?

Таж мав чернець акафіста Пречистій
ще прочитати перед сном. І от
заснув, заснув, неначе вепр у листі,
якби ніяких не було турбот.

А вже крізь ґрати просвіт поранковий,
бліде видноколо баварських лук.
Я б'ю поклін останній, сороковий,
і, взявши патерицю і клобук,

виходжу з пристінку. Вітрець волого
дме з заходу мені в лице, в рукав,
мов розважаючи мене, старого,
і під кущами щіглик заспівав.

О, Боже, і таке мале створіння
от, як уміє, шле Тобі хвалу:
— Будь славен за життя, красу цвітіння! —
Дай і мені ще зріти світ, молю!

Дай з подивом схилитись над бруньками,
не надивитися от, як тепер!
Зі світлом у душі, немов з свічками,
іти поміж братів в Христі й сестер!

Кришок труснувши рештки із кишені
і побажавши добрий день пташкам,
до гурту йду і приділом щоденним
я похапки насичуюся сам.

Та що це? — Кинув погляд хтось заїло. —
Чи з'їв я хліба більше, ніж свій шматок?
Такого б учинити не годилось.
Чи глибше зачерпнув я із мисок?

Розглянись пильно. Ні, не милять очі:
сусід сусіду дивиться в таріль,
і в ньому більше, ніж у своєму очить.
Збентежений, виходжу я відтіль.

І як це, що я досі не помітив
диявола в праобразі своїм —
у втіленні людському? Мій ти світе,
не осінив себе хрестом святим?

Чи не хотів я досі помічати
прояву ту з копитом і з хвостом?
А він, людського роду ворог клятий,
заліз в щербинку кожну і в залом.

Пригадую, він вже давно між нами:
коли життя з нас кожен рятував
за всяку ціну. Як? — Ніхто не тямив,
лише б втеки від згину й від заграв.

Він тоді був, коли усяк для себе
тягнув якбільше й все, що тільки міг,
і то без жадної, либонь, потреби;
бач, і сюди ступив він за поріг.

У душу зрири вліз, немов шуліка,
полигачеві — в безсором очей...
Таж це його, нечистого це пика
у праці тій «для батьківщини» чей.

Так, так! У наймитівській ревній праці,
що рабським віковим лягла тавром,
у підшуках усеможливих рацій,
зневаг, брехні — всього, всього гуртом.

І там, де не відважившись одкрито,
те, найсвятіше хтось тайки ганьбить,
і з ремества «pro patria» корито
зробив для себе... Ченче, досить! Цить!

І знову согрішив я, окаянний.
І світ мене зловив земний.
Іди ж псалом читати покаянний,
поклони перед Спасом бий!

ГЛАВА IV

Надворі падає сніжок біленький
і простеляє чисту пелену.
... Я вдома, вдома! Милі руки нььки
мене, малого, вгвтують до сну.

І колісанка — річка смарагдова,
по ній пливе рожеве човенце...
Плисти, плисти б, ох, ще раз нею, знову
тулить до матінчиних рук лице!

... А світ увесь, як писанка, яскравий.
З тобою йде він і за межі сну.
Там веселкові мерехтять заграви.
Пливеш, пливеш у казку чарівну...

Надворі падає сніжок біленький,
а вже показувало на весну.
Чомусь згадалося про руки ньеньки.
Чому ж? — Я відповісти вам не втну.

Чи то та білість вколо, та чистота,
що враз сніжинками злетіла нам,
неначе Божа ласка до болота,
щоб ми вняли небесним говіркам? —

Бозна, чому згадався світ дитинний,
той чистий, що дорожче від перлин.
Його в своїй душі зберіг донині
хіба якийсь дикун-остров'янин.

Коли за світом тим була затужиш,
коли вже наш дочиста остогид,
і схочеш бачити людину, — друже,
кудись світ-заочі збирайся, їдь!

Хай буде путь твоя в далінь щаслива!
З тобою радо б їхав не один,
щоб протепліло сонце, змила злива
і в душу спала неба благовінь.

Не йти ж ченцеві поруч до порону
і не вилоновати серця мрій.
А кличе Хтось: ходи додому,
де вертоград Атонський дивий Мій!

Там взбіччя — ліпо здоблений трифорій,
у неозорості висот — Еон.
Летить душа все д'горі, д'горі, д'горі... —
Прокинься, ченче, це ж бо тільки сон!..

Як дано ж нам очистою в геєні
пекельний вар із гемонських сулій, —
мій Боже, з уст ченця не вийде пені:
народу жереб прийме він за свій!

ГЛАВА V

От наче знов перегортаєш Книгу Русів
і ходиш згарищем Великої Руїни.
Піткнеш дітей, жінок, піткнеш калік, дідусів.
І марно кличеш незабутні тіні.

На гніт, на утиск ворога, жорстокий, згубний,
 під буревій народ їх видав, наче цвіт свій, —
 це певну запоруку прагнень волелюбних,
 що здавна йдуть, як заповітів відсвіт.

Правуючись за наше право споконвіку,
 вони лягли, бездихані, на земне лоно.
 І не складе пісень надхненних недоріка,
 лиш темний лірник пом'яне прокльоном.

Для них високі не насипано могили,
 як в давнину весь люд було зсипав шапками.
 І не поставлено ніде хрестів похилих
 чи хоч привалено великий камінь.

Як збереже онука подвиг заповітом?
 Як переймуть пізніше заповіт нащадки? —
 Чин недоцінено, навмисно ймення скрито,
 і записями — несумлінні згадки.

Але в повітрі ще гуде потужним струмом,
 от як від Байди... Богуна... від Гордієнка:
 — А за шаблі й гармати, компанійці, нумо!
 Не бити ж байдики у побрякеньках!

ГЛАВА VI

*«Бисть тишина — в Щипюрні у шпиталі.
 Бисть тишина та тіні-козаки,
 Що від сухот мовчазними вмирили...
 Бисть тишина безмежної тоски...
 ...Стояв облуплений трагічний Каліш...
 Ридав нрд-вест... І нічесоже бисть.»*

Юрій Дараган

Ність тишини ніде у нас в таборі.
 Ність тишини, о, Милосердний, ність!
 Біс увійшов — і ми всі духом хворі.
 Щоденна распря — наш постійний гість.

Ми вийшли не очищені із горна.
 Нам мало всіх Твоїх страшних покар.
 Пошли чуму! Нехай увійде, чорна,
 нехай жахне на смерть Твій гніводар!

І, може, лиш тоді який спасенник,
 спіткавши другого десь між колій,
 на груди кинеться йому й надхненно
 прокаже: Брате, брате любий мій!

Відкіль з'явилося воно, потворне,
з тобою стало нагло віч-на-віч?
Холодний жах раптово душу горне:
це з нетрів, надр середньовіч!

Так високо біжить у небо цоколь
стрільчастих дивовижних цитадель!
Під криптою ж притьмом забачить око
кубло гадюк, відьом котел.

Там відьмаки з відьмами ув асисті
блоснірять, додаючи труйних зіль
до вкраденого потай із сакристій,
і дим, і чад іде звідтіль.

Я ледве чи таке страшне урою
і передам образотворчо вам,
тож кличу на підмогу майстра-Гоюю
й химерника машкар з Nôtre Dame.

Вершини духа і низи падіння.
Нема, нема ніколи їм границь.
Дивись на цоколі і на склепіння —
і падай на коліна ниць!

У крипт камінних заклепи піднімеш —
кудись світ-заочі тікай відсіль!
Чи ж не про злочин свідчать свідки німо —
той тлін гидкий, та затхлість, цвіль? . .

Вже не допоможуть ухиляння жадні.
Хутчій ти скинь тягар з душі, хутчій
і вимови, нарешті, слово «зрадник»!
Щоб дух вже замирити свій,

жени на шибеницю, на кострище
і перший головошку підклади!
Нехай охопить полум'я все вище!
Дивись, відьмак горить, ади!

І як його той Данте-характерник
в дев'яте коло не убгав навів,
де впахав був злобно найстрашніші скверни,
не випалив вогнем язик?

А Бог між нас такому попускає
ходити просто з піднятим чолом.
Жени його, мов пса, кудись в безкрає,
як гнав Ти Каїна з тавром!

Нехай ніде не знайде пристановиц,
втікаючи ганебно звідсіля!
Хай падлом десь лежить у рові
й не прийме матінка-земля!

ГЛАВА VIII

Літописи, ще не написані, новітні,
за червні, липні, грудні, березні, за квітні...
а року Божого такого... Ченче, стій!
Ти подери хутчій записаний сувій!

Він так гнобить твій дух, так тяжко серце раниць,
мов вийшов той, кого прозвали Окаянний,
кого і церква викляла й народ прокляв.
Не заглядай до тих тяжких понурих глав!

Як радо б затаїв від всіх тихцем у собі
і скреслив літописець глави, роки й доби,
щоб часом не упав анатеми проклін
на голови майбутніх наших поколінь!

Не винесли опудалом усім на вічі
і клятьбами найтяжчими з амвону тричі,
поставивши святі ікони вузголів,
тим ревищем протодіяконських гласів

не прокляли, бува, до сьомого коліна...
Ти, літописце, спитуйся свого сумління!
Бог свідком тут: як попередник не один,
хотів би затаїти глави й доби він.

А все ж був щасливіший літописець давній:
в лихих ділах де-де вели високі правні,
і літописцеві перечили вони
вбивати до гробів осикові клини.

Щаслив, щаслив ти, попереднику! Достоту
ти навіч не побачив ницих душ пустоту,
дрібноту чорних діянь, ту бридоту, мрязь
(того й не чаяв гордий Окаянний князь)!

Ти все ж таки писав частіше світлі глави.
Красили їх зілб апокрифічні пави —
чеснот високих і безсмертя явний знак.
Ще й досі покрити їхній золотий не збляк.

Тепер ченцеві не полегшить ані схима.
Якби хоч промінь деколи заблимав!
Приборкуй, ченче, в серці вибух рвійних буч!
Пиши за главами главу і — душу муч!

... Згадати б тут... Назви ж ти по найменні! —
 Не знати вже, чи це у нас було.
 Напружуй пам'ять, важко хмур чоло:
 а де ж, а де ж національний геній?

Він був колись, він був! — Це не омана.
 І досі жаром він іще не стух.
 Іще живий його всетворчий дух,
 як і жива ще Муза Роксоляна!

В душі народній досі він нуртує
 і вибухає, мов стихія, враз.
 Поклич його, поклич його у час
 щоб ти його пізніш не кликав всує!

Тяжать віки неволі і неслави.
 Хоч і прорветься справжній різновид —
 він захлиниться враз від вікових обид
 і мре в сам-розцвіт свій під квітень-травень...

А як знайти тут лезо обосічне
 на покручство, насліддя, язви трут?
 Ти кинув полум'я за жмутком жмут —
 забув, забув закляття ж те, магічне!

Ех, як воно у потайкім звучанні? —
 Ти знав його, ти знав його колись!
 Дивись,
 а був рятунок це останній.

ГЛАВА Х

Якби то хтось тобі отут хоч підказав
 до тих скупих рядків твоїх неповних глав!..
 Це ж знав Яким і Нестор знав, як існий русич,
 це й в епосі гляди Бояна і Митуси.

Було це духом, що підносив і живив;
 було це чаром, що скривлював порив;
 як стяг передавалось з рам'я і до рам'я...
 Невже пішло воно у забуття, в непам'ять?..

От згадуй на шляхах чужинних перехресть!
 ... Ах, як його б назвати?..

— Еврика! — Це честь —
 оте міцне закляття з роду і до роду.
 Це честь твоя і разом честь всього народу.

... Єдин народ, єдина віра і єдин язик...
Це звідки, звідки? — Знову згадуї.
От, може, хтось писав для себе на відраду.
Чи, може, був душі це крик?

Чи то з давен сумлінно хтось доніс до нас
свідомість цілої спільноти,
і пригадкою раптом стало це напроти
і остереженням учас?

... Єдин народ, єдина віра і язик єдин... —
Повторюї це, немов закляття.
Хіба снагою аж праправнуки освятять,
щоб це ввійшло у кров і в чин.

Якби ти владно міг змінити крутобіг,
у дні ці безуму й нестями
вписати це у душі, мов на орифлями,
якби ти міг, якби ти міг!..

ГЛАВА XII

Коли Господь захоче покарати,
то, кажуть, відбере язик. Їй-їй,
таж нам нема чого на це чекати:
ми кричимо, немов глухонімий.

Свою ми правду винесли на форум:
нехай побачить і жажнеться світ!
І кожен з нас по-своєму говорить,
все сперечаючися край воріт.

І чують люди нас і з забобону
не вийдуть, збаламучені, ніяк:
— Либонь, стовпице Вавилону.
Подайте на каліцтво їм мідяк! —

А в скритнику чатує давній ворог,
як чатував над нами сотні літ:
— Таж це посілі бісом, духом хворі.
До дому божевільних садовіть! —

Незрозумілі ні для кого в світі,
ми розпорошилось, як той пісок.
І нашими не будуть наші діти,
згубивши Батьківщини образок.

Дивіться: на руїнах міста
зросла трава, лопоче листя,
неначе прапор перемоги.
О, ти звитяжило, життя!
Ти рвешся з кожного кута,
тобі усі, усі дороги!

А скільки крові тут лилося!
Людей пожато, мов колосся.
Це місто — поле побойовищ,
лежало тихо, мов кістяк.
Глянь, встав із мертвих неборак,
і глушить ріст шолом у схові.

Тих стовбурів, що від розпуки
до неба підвелись, як руки,
доправляючись жити права,
ніде вже в парку не піткнеш.
І тільки в кірсі хтось зідхне
та ще й із-під шолома в травах.

Таж так: життя сильніше смерти.
Де б то снаги його зачерти?
Навколо всюди многолюдно,
яріє паростя нове,
усе живе, живе, живе,
а в тобі смерть. Хіба не чудно?

Надію, квітку серця стято.
Вже не цвіте вона зірчато
і вже нема чого чекати
і сподіватись, як було.
На руки ти схиляй чоло:
і нащо народила мати?

Хтось стільки років злото лудив,
бив гарячє і міцно в груди,
і відгукалось серце дзвінко
і радісно: — Живу, живу!
Живу, усім еством живу! —
І гнало кров у жилах гірко.

Десь правди страчено оселі,
і в цілім світі — мов в пустелі.
Тож начебто і не дивинка:
нема ні правди, ні добра, —
крихка надія, райдуг гра,
розтала враз, немов сніжинка.

Алеж не так! — Вона ще квітла.
 Та ми самі згасили світла,
 і стало темно так зокола.
 От начебто уже й кінець.
 В душі, в світлиці ясній — мрець.
 Схилить при Ній, Звитяжній, чола!

*Дражі Михайловичеві
 і нашим повстанцям.*

Тут середь темені — а все ж! —
 із небуття, із-поза меж
 заблисне іскорка червлена.
 З полегшою ти відітхнеш
 і шлеш свої благословення:

— Благословенна, земле, будь
 за твій камінчик і за трут,
 що появив вогонь пожаром!
 Дарма, нехай пожар задмуть —
 хтось занесе до хати жаром.

ГЛАВА XIV

Карав посухою страшною, невражаєм
 людей непогамованих Господь.
 Карав війною. Ти стоїш, благма благаш:
 — О, Господи, бича Свого не зводь!

Хай відітхне земля, і стоптана, і бита!
 Зрівняй на ній розпадлини й вали,
 покрий, нещасну, ізмарагдом і блакитом
 і людське серце немічне сціли!

Нехай не плаче вже ні мати, ні вдовиця,
 не шле докорів долі, ні клятьби!
 Хай серце ласкою Твоєю загнітється
 і заповідь Твою сприйме: люби!

Заглянь ласкаво, Боже, й в душу втікачеву!
 Там чорні шибениці і хрести.
 Пошли провісником чи голуба, чи меву,
 щоб змученій душі, нарешті, мир знайти!

Та не карай і так уже на смерть прибиту,
 Своїми попустами не карай!
 Не допускай на нас перед очима світу
 насилування і знуцання зайд!

Над нами мають, лопотять прапори чорні
і зловістять приречення живим.
Вчувається: із засвітів гудуть вальторні.
Це поминальний спів, це Смерти гімн.

А що ж то там, а що ж то діється в Отчизні!
На згадку в грудях запирає дух.
Святкує ворог поминки, криваві тризни,
і переможний регіт ще не вщух.

О, зглянься, зглянься над нами, Боже Всемогутній,
і до загуби нас не приведи!
В Твоїх руках народу нашого майбутнє.
Куди ж ведеш його, куди?

Хоч би денебудь в світі дай знайти потугу,
щоб віра в Бога скріпла у серцях!
Вже кинув Хаос у лице Тобі наругу,
і шаленіє Жах.

ГЛАВА XV

*Signa te signa temere te
tangis et angis.*

Заклинання чорта у середновіччі.

Яка ж то темінь! Боже, Боже,
нехай заблиснуть десь вогні!
Верзеться все таке вороже
і сниться Вершник на коні.

... І буде: затемніться мислі
під Судний день з його Кінцем.
Облудні, не впізнають змисли
страшне Антихриста лице...

Будь виявлення це не всує!
Він тут уже між нами, тут.
Хай очі бачать, вуха чують,
невіруючі віри ймуть!

... Він упокорить серце й розум,
вдаючи, наче гіпокрит;
потопче правду людську й Божу,
сумління у людей приспить.

... Він на усе тавро наложить
і виб'є людям на чолі...
Той страшний знак і на вельможі,
й на смердові по всій землі.

... Насильство запанує й примус...
Хто не зазнав на собі їх?!
Вже влада Сатани без стриму
і меж у займищах своїх.

І недалеко день грядучий,
коли невпотям, без спонук,
спустошені істоти гнучи,
весь світ впаде йому до рук.

... Не буде тамі для спокуси
терпіння Божого. І гнів
Содоною всю землю струсить,
як за біблійних правіків...

Будь виявлення це не все!
Хай бачать очі без полуд,
Нехай же вуха наші чують:
гряде гнів Божий — Страшний Суд!

О, схаменімся! Годі, годі!
Розкриймо очі і серця!
От він рушає, і по ході
пізнати Божого їздця...

Ашаффенбург, 1946 року

ПІСЛЯСЛОВО

«... Ті пройдуть дні і пори річні...» — А чи вони вже
пройшли, закінчуючи наш Ісход?

Якщо брати за доконане розселення більшої частини
нашої, еміграції з 1945 року по вільних країнах Європи, Афри-
ки, Австралії і Нового Світу, то можна сказати, що так. Але
ще досі люди тікають з-поза залізної завіси, і не тільки з
України. Цього року ми є свідками масової втечі з Угор-
щини.

Чи це хоч тепер сколихнуло сумління світу?

Хіба як протест Об'єднаних Націй, хіба як пожаплива
допомога Червоного Хреста. І ще хіба те, що вже ніхто не
кваліється репатріювати.

Все ж, здається, вільний світ і досі не усвідомлює собі
достотно найстрашнішої загрози більшовизму, яка існує не так
в кількості танків, атомових і водневих бомб, як у скаліченні

людської душі. Що з того, що поодинокі голоси остерігають? Їх ледве чи хтось хоче слухати.

Можливо, незабаром доведеться розпочати, навкір провісникам скорого пришествя Царства Божого на землі, не тільки над «загубленою українською людиною», а, взагалі, над будь-якою людиною. Тож «Літопис» Єронима ще й сьогодні на часі.

Цей твір був написаний у 1946 році в Німеччині. Він не міг вийти друком у свій час, як з браку коштів, так і з огляду на свій подекуди проскрибований зміст.

Правосуддя ж за десять років проминає й найбільший злочин. Отже можна сполгати, що нікого не переслідуватиме вердиктом. А, може, «задля обставин» ще й поступиться вже чимось у параграфах. Все ж таки добре, що Єроним не подав жадних наймень, кладучи вини, вольні і невольні, на загал. Чейже, не будуть судити весь народ. А може?.. Виходить воно чи не ще гірше.

Коли ж тут Єроним і сам себе не оминає. То хай хоч це від читача відбере зброю для похапливих закидів в очорнюванні білого. Одначе, чи не досить придивитися й до теперішнього нашого довілля, щоб потемніло в очах? А затуляти очі і вмовляти собі за прикладом святців і сантиментальних пань, що довілля ідеальне, тільки ти поганый — це ніби схвалювати, ніби не розрізняти зла від добра. І не можна мовчати, але крик душі чи щось тут допоможе?

От дехто у наш поступовий вік знайшов вельми кумедним Єронимове залякування такими застарілими фіглами, як Судний день. Мовляв, уже всі кінецьсвітні прогнози збрехали по-стокроте. Таким лише дітей лякати!

Справді, поступовий вік: «і догнали, і перегнали», нічого казати. І як тут злякати пеклом когось, хто не вірить ні в Бога, ні в чорта?

А простодухий Єроним за натурфілософами XVI сторіччя досі вірить, хоч і зневірюється, дивлячися на дійсність, що кожна людина — мікрокосм, свій світ у собі, навзір цілого космосу; за Отцями Церкви ж — що в кожній людині Боже начало. І коли воно приспане, його треба розбудити.

Жадні страхи: Судний день Єроним подає не як реальність, а як символ.

Тут не забракне згадати про відклик В. Домонтовича на колишнє твердження одного нашого експерта, що «раз реалістичні образи, то і стиль реалістичний»:

— Я б сказав, тут не можна йти за Потєбнею. Хоч образи реалістичні, але в концепції стиль Єронимового «Літопису» символічний.

Той відклик, між іншим, не залишився без впливу.

Не знаю, чи, пишучи, Єроним дбав про стиль. Ясно, він мусів думати, як висловлюватися, бож мистецтво слова — не тільки що сказати, а й як сказати. А чи дотримувався якогось напрямку, не виходячи поза його окреслення? Кожен

мистець кладе на твір свій власний знак, інакше він не мистець, а ремісник.

Чи ж можна «Літопис» підвести за Домонтовичем під рубрику символізму — того, як окреслюють, взнеслого стилю?

Про це говорити б знавцям. Боюся тільки, що нашим за-присяглим клясифікаторам і естетам, напевне, стануть тут на заваді численні Єронимові вульгаризми, викликаючи не щось інше, як «гомеричний сміх», наречення в позалітературності, а в кращому випадку — поблажливе віднесення до «промахів».

Треба сказати, що ці «промахи» в Єронима вжито з розумом. І неповерховий, незбаламучений і непередзвятий читач напевне може сам добрати, що до чого. Ми ж не бажали б тут нав'язувати своєї думки. Хіба висловити здогад, що Єронимові не йшло так про стиль і йшло лише про мистецтво для мистецтва. А в першу чергу — не стояти осторонь від життя, отакого, як воно є, добираючи вислів таки з нього, як підказувало надхнення і свій критерій, і щоб той вислів був якнайсильніший засіб. Твір мусить діяти на читача, доходити до душ!

Станься!

Листопад, 1956

Київ

РОМАН (VI)

Олекса Ізарський

26

Після трьох тижнів жаху проминуло — багато? мало? — три місяці «посту».

Настала, перша у Києві, весна.

На Володимировій горі Віктор прочитав Ніні й Фещенкам лекцію — сміху було, сміху! — про Лябніцеві монади, про «вічну любов», «вічну красу» і «вічну жіночість» ідеалістів. Володимир Володимирович при тому корчив смішну пикку, Ніна звично чмичала й смішно прикривала рота долонькою, Софія Вікторівна посміхалася весело. В очах у неї кували жар чортики.

— Кант, німчура, визнавав за невичерпні два джерела краси: небесні світила над нами і моральний закон в нас, — і Віктор закинув голову на спину: південь щойно почав плавитися, небо над містом підпливло золотом.

— А я знаю, а я знаю! Тебе справді цікавлять філософські системи, школи і вчення! Впізнаю тебе, впізнаю нашого шкільного мудреця!

— Вузкий мій фах у школі був — географія...

— Але перш за все ти поет!

— Та ще й з великої букви! З дуже великої!

До Хрещатика зійшли алейми пара за парою. Софію Вікторівну прикро вразив Нінин розрив з Віктором: «Характерець, я вам доложу!» І цікавили Вікторові університетські справи. Як вона висловилася, «успіхи». Незадоволена відповідями, вона запитала відверто:

— Але сьогодні починається нарешті «мир і благодать»? Ви знову буватимете у нас запросто і часто? Ну, голубчику, якщо це не секрет... Це правда, що ви працюєте у Фундаментальній бібліотеці університету?!.. З сивобородими й підсліпкуватими професорами?..

— Так, так і так.

— То ви, дійсно, Наполеон Бонапарт!

— Звичайно, що Наполеон! — Віктор приснув зо сміху.

Софія Вікторівна тим часом скуштувала полинку:

— А наша Ніна працює холодком, по-во-лень-ки. Якби не чортячі здібності... Може б, тоді вона бралася до діла інакше? Ні, справді! Перечитує, вперше по-французькому,

«Жана Крістофа» й «Зачаровану душу». На дитячий кшталт вірна своїм «зорям»!

— Ніну можна лише «довчити», але не навчити або перевчити. Її переконання, засади, уподобання вроджені, спадкові. Як і її вітальна сила. Як і її смак, ритм, світ. У дитинстві вона вже була дорослою.

— Зате дитяча наївність залишиться в неї до старости!

— Генії, якщо не занадто рано, якщо не саме вчасно, то пізно старіють...

Софія Вікторівна наморщила носика весело, посміхнулася лукаво. Намірилася тарахнути Віктора кулачком по спинах з усієї сили, а насправді — дзьобнула: «Шарамижник! Циганчук!» — додала. Сум її щирий, що за рік життя в одній кімнаті вони добре розкусили, але не полюбили одна одну, що неймовірно розрослася й пустила коріння любов між племянницею і дядьком.

Над Царською площею почекали на ар'єргард. Усі разом, як на команду, зиркнули на чорно-зелене шатро парку на Володимировій горі.

— Ще надто чорне тло, — зауважив Феценко, — маюцюпусінькі листочки.

А Віктор, як заключний акорд, сміху ради, процитував Гете: «Півжиття вивчав я ріст рослин і дерев».

— Вчена голова! — і Софія Вікторівна спробувала розуїювдити мудрецеві зачіску.

— Запевняю, запевняю тебе! Ти навіть не уявляєш собі... — спрбувала заступитися за товариша Ніна.

— Помираю з голоду! — запротестував Володимир Володимирович.

Ані разу за вечір ніхто більше не згадав про Фундаменталку, Сенченка й гурток західноєвропейської літератури. Володимир Володимирович знав, як Ніні болить найдрібніше протиставлення «шкільних друзів». То нічого, що вона сама й здавна визнала безліч Вікторових переваг. Головне, що крихітку Віктора дівчина завжди приборігала для себе: вона з дитинства боялася розлучитися з товаришем начисто й навіки. А прилюдного приміряння їхніх здібностей, характерів і їхньої зовнішності вона ніколи не зносила. Взагалі не любила точити баляси з баяндрасами. Як також Вікторову «психоаналізу» і його підземні, печерні «плавання». Вона дивним чином розбиралася в подробицях родинного життя незнайомих сусідів з багатоповерхового будинку над каштановим сквером і, хоч таємно, линула душею до людей на трамваєвій зупинці чи в університетському коридорі: «Ну, чому, Боже, не жити зовсім просто! Не „летунство“ дарує щастя людині, а земля й простота!»

Софію Вікторівну спонукали до мовчанки «Феценки». Її до подробиць цікавили перипетії Вікторових днів і розростання його здібностей та спроможностей. Її почуття до Віктора двоїлися. Часом у неї виринало бажання підрізати Вікторові крила, пригасити його вогні й посадити молодика на

землю неподалік Ніни. Часом їй хотілося побачити юнака на океанському обрії, в надхмар'ї.

Вікторові ціле пообіддя докучала думка про людське «безграниччя», про впорядкування людського «прикордоння» здоровим глуздом, розумом. Чому такі зайві наші «околиці», наші інтимні визнання й самовивертання в колі близьких, у родині? Чому те саме безоглядно дарується безіменному споживачеві мистецтва? Для роману приберігаються «Американські гори» зимового Києва, кригою підмиті пішоходи стрімких вулиць, березневі плескачі й коржики снігу в університетському парку, цілі сніжні поля в гушавині ботанічного саду. Для роману викарбовано в пам'яті спалахи електрики в ранковій аудиторії і з'яву світлової сили недвечір'я в пригаслих вікнах. Для роману придатний опис людської байдужості. Зате у клясній кімнаті й у читальній залі ніхто не потрібен нікому. Лець тепліє полохлива симпатія людська. Непевні її плями. Прозріти треба, щоб помітити в людях прощарок спільних понять і братерських почувань!

Як п'ять хвилин за читанням, так промайнув вечір у Феценків. Мова зайшла про Київ: Софія Вікторівна привезла з Житомира Винниченкові «Записки кирпатого Мефістофеля», а тепер не знала, що з прочитаною книгою зробити. Володимир Вилодимирович кпив з неї й натякав на жіночу легковажність: «Добре, що ти не привезла додому хоч з пуд динаміту!» Ніна радила покласти роман у спухляду стола й забути про нього. Мовляв, як прийдуть нічні гості, то хай потішаться...

Розмова почалася в трамваї, на зупинці насупроти Золотих воріт. Отак заживо у нас поховано стародавню столицю. Ще в сімнадцятому сторіччі стояла побудована з рожевої плінфи брама, від міста підперта попружними арками фортеця, а сьогодні... Наш Михайлівський Золотоверхий монастир, наші святині... зруйновані, дослівно, на наших очах! Решта чекає на новий рік тисяча дев'ятсот тридцять четвертий... Не мав Київ щастя і в літературі.

Від Києва два кроки до Берліну. Його увічніли Гутцков, Шпільгаген, Фонтане. Його карбують новітні майстри: Гайм, наш сучасник Деблін.

Ще ближче з Києва, географії насупроти, до Парижу. Півмільйонове місто Людовіка XIV розминулося з письменством. Але від Оноре де Бальзака почавши... І так до Золя й Ромена! Чекайте, а Париж Дюамеля, а...

Писемний стіл і канапа під завішеною килимом стінкою буфета — межа неподільного володіння Феценків. Вікторові вони нагадали колишні мури Парижу й автора проекту грандіозної перебудови світової столиці, власне, сітки паризьких бульварів барона Османна. Для підтвердження цілковитої подібності вуглика кімнати з серцем Парижу він намалював плян міста з околицями і позначив на ньому кілька цікавих для історії письменства адрес. Зі справжнім знан-

ням справи описав літературні салони столиці в добу Наполеона III.

На намальований олівцем Париж безоглядна Софія Вікторівна, сміх у її венеціанських очах, глум у венеціанки на губах, поставила цукорницю й намазану маслом булку на мініатюрній тарілочці.

— Прикладне мистецтво! — пожартував господар.

— Замазане мистецтво! — уточнив гість.

Ніна розреготалася. І намагалася утримати склянку гарячого чаю від самогубства, поглядала на свої коліна і на килимок доріжку під ногами. На стільчику біля комоди присіла Софія Вікторівна. Блюдце у неї на колінах, у руці — кругленьке печиво: бузковий пасочок поміж шоколядною половинкою і — прилітою парафіноюю масою. Кусала вона його карат за каратом.

За вечір прохолонули вулиці Києва. Синь над містом замерзла. Квітнева ніч, навіть березнева.

Трамвайний вагон рушав з кожної зупинки нарочито лінливо. І рухався цілу дорогу нехотя, з гамлетівським роздумом. Левіних довелося потурбувати по одинадцятій.

Круглоуніверситетська вулиця притихла у січні на всю зиму й весну. Під час річних іспитів мадам Левіна запропонувала Вікторові, в разі потреби, працювати вдома. Фіма додав, що його столик у родинній спальні стоїть без діла вже цілий рік... Але Віктор подякував: «Жодної потреби!»

Зиму й весну, щоранку, Віктор боявся так опритомніти, що сон про власний стіл у Фундаментальній бібліотеці розвіється раптом і назавжди. Пам'ять щоразу дарувала йому нову копію першої години в казці. Біля дверей Фундаментальної бібліотеки професор Сенченко зупинився на мить і попередив: якби на початку обслуга часом обминала Віктора, то звернутися по допомогу треба до Варвара Тарасівни Вовченко... Вона, звичайна бібліотекарка, донька українського мистецтвознавця, учня, до речі, київського вченого Бартоломуччі, людина вона енциклопедичних знань, послідовниця, як філософ, Олексія Микитовича Гілярова, як мистецтвознавець — співробітниця Федора Івановича Шміта.

Перед директрисою Фундаменталки студент стояв, як перед престолом, як у церкві. Від незручності злегка посміхався. А, на турецький смак, п'ятдесятлітній красуня, напомпована ніжними соками брюнетка, недоброчливо глянула на Федора Івановича і, здається, відвернула півпогляд від Віктора: «У нас, мов, бракує столів, а ви, справді... Що за витівки!» Федір Іванович блискавично перетворився на грозу філологічного факультету, в норовистого й безоглядного професора Сенченка: «Відступися, геть з-під ніг»!

Те чорне полум'я, що часто пестило Віктора, спалахнуло попід стелю й спопелило «туркеню».

— Я вас ні про що не прошу. Чи це вам ясно? І стіл залишається в моєму розпорядженні. Потім... я вас попереджаю! І не вперше, а востаннє...

Федір Іванович затремтів. Зненависть його — вже особиста! — ладна була ринути через вінця. З «туркенею» ніяк було професорові залишитися собою: говорили по-російському.

Віктор, зімнятий, знівечений на початку бою Федора Івановича з Туреччиною, до читальної залі зайшов, хоч і збентежений, переможцем. До дна збачнув понадособисте значення своєї праці й всю серйозність розрахунків свого вчителя.

О четвертій годині в нього на столі вже виросло три гірки — справжня ліга націй! — книга, до столу підійшла бібліотекарка в сталевосірому халаті: Вовченко. Її вузьке обличчя, трішки підсинені губи посміхнулися. Голубі очі щерть залили скельця окулярів по саму сталь оправы: зраділи. У портреті її запам'яталися ниточки й плямки сивини в білявому волоссі, непомірне для дрібної жінки чоло, суха рука з рожевою долонею, свіжими на дні пальцями. Відразу запам'яталася її легка хода: в сап'янцях ноги? крилата?

У червні Віктор і Ніна разом приготувалися до іспиту з мовознавства. Свої конспекти читали в Пущі-Водиці, день перший, і в ботанічному саду, день другий. На третій день засіли у Феценків біля писемного стола. У день іспиту вже о восьмій зустрілися в читальній залі: конче треба було хоч перегорнути декілька книжок.

Від дванадцятої години обоє вже стояли в черзі перед тридцять п'ятою кімнатою. Ніна зайшла першою. Перед професором Дубовичем опинилася позачергово: за партами сиділо півтора десятка «думних»... Віктор підсів до стола Михайла Яковича через годину. Питання попалися йому навпіл «безгласні», навпіл цікаві.

На початку іспиту професор даремне намагався виштовхнути молодого чоловіка з рами конспекту, розворушити його, наприкінці — цікаві Вікторові проблеми! — зупинив раз і вдруге: досить! У матрикул Яків Михайлович представив «відмінно». А сказав, подаючи на прощання руку, що він чекав від Віктора знань частково ґрунтовніших, безперечно — рівніших...

Через тиждень відбувся іспит з політекономії капіталізму. На столі перед катедрою у сто п'ятій аудиторії лежала колода карток. Стояв неподалік безпритульний стілець. Бо професор М. М. Мойся відпочивав поруч студентів. А потім знову, радісно схидний і дотепно схидний, обходив «дорогих товаришів» і провокував обмін думками, закликав на герць. Та наставав час і кудлата рука, і кучерявий палець мовчки показували студентів на двері, — до побачення, друже, до осені! — або запрошували подати матрикул.

Віктора МММ різнув по через серце:

— «Відмінно» вам за розум, хитрість і такт, не за знання!.. Приготуйте і соціалізм по-лікнепівських брошурах, хоч і ловко, — заріжу!.. Адже вас заб'є «задовільно» і «добре»? У вас же величезні амбіції, мій дорогий, правда?

Почалися річні іспити, німецька й латинська мови, іділією. Закінчилися — тихим докором Дубовича, відвертою погрозою Мойсі.

Як заманулося негайно полетіти в Полтаву! Проте Віктор перебрався від Левіних на Круглоуніверситетській до «первенця» свого, гуртожитка над Володимирським узвозом, за університетом, і до двадцятого липня, з ранку до пізньої ночі, пропрацював у Фундаментальній бібліотеці.

27

Таїна ночі навіщувала Землі катастрофу. Та на світанку з-під світової загати на крайнеба приснула золотінь осяйною цівкою. Сонце доценту затопило Полтаву. Повені уникли тільки вибалки та яри на околиці. А потяг ще довго долав Гольфштром молодого саду посеред степу жовтих хлібів. Літо сайвом засліпило очі й позавищувало вікна вагона.

Віктор приїхав не тільки додому, а також у минулий рік. На безлюдному пероні Південної станції на нього чекав Льока. Брат точно так зніяковів, навіть зблід і розгубився, точно так обняв і мазнув Вікторову щоку прісними губами. Тільки сам він виріс на голову. Ручку валізи схопив уміло й упевнено. Натомість його біла соколка в чорну смугу змаліла до нестями, ладна була тріснути. Рукави її ледь сягали за локті. У дверях станції, від несподіванки, розреготалися: полтавський автобус, навіжений, примхливий від самого народження, хвацько підскаочив до пішохода і збирався, погрюкуючи, попихкуючи, заждати на них... Не треба було ні пеглювати три кілометри вулицею, ні дертися стежками на шпиль до альтанки й собору.

Як і рік тому, і як зимою, бабуся вибігла зустрічати внука на узвіз перед кам'яничкою. І Віктор, як дитину, знову підняв і пересадив її через поріг. Як рік тому, і як зимою, о дванадцятій влетіла в кімнату мати, без чверти перша — батько. Як завжди, Віктор поцілував матір біля зелених воріт лікарні, провів тата до банку, рівно годину, обнявшись, простояв з Наталією Олександрівною перед вікном у долину, над урвищем. Вдома на нього, як щоразу, тигрицею плигнула Ляля: де ти, мовляв, волочився? Знаєш, що ми з бабусяю чекаємо — не дочекаємося, а ти шляєшся! Канчуками б тебе спотворити, забити мало! — І вона, сув'язі ніжностей переплітаючи дурничками і грубістю, сміялася й біснувалася. В очах у неї, переважали зелені відтінки, — світляний калейдоскоп. Наморщувалася так, мов обличчя її лоскотали прожектори.

На Ворскло, як щоліта, ходили з Льокою удвох. Ще три тижні збігали по крутолобій горі до репаної, аж білої, доріжки посеред вологих луків і обов'язково наскрізь прошивали болотяний ліс. З вивернутих посеред алеї дубів шпурляли дрюччя, каміння й глиняні грудки в чорно-сині й зе-

ленкуваті дзеркала водоймищ. Надовго залягли в пісках, над рікою. По поля засипані дюнами сосняки і ріденькі топольки. Зелені чупринки очеретів і колючі хмарки пирію...

Під вечір на мокрі плавки натягалися «дорослі штани»: голяки поспішали понад берегом до містка. До лісистого, осокори, острівця за водоспадом. Обминаючи садиби потойбіч ріки, сюди пробивався Зіньківський ліс. Звідси видно було грузьку дорогу в соснових печерах.

Інколи поверталися додому зарання. Часом брали курс на Полтаву перед заходом сонця. Як на високорівні рожевим вогнем спалахували хліби, а в долині горіло верхів'я лісу, як на луках починали ключитися стебельця тіні з-під стовпчиків дротяних огорож. Копирсали землю дружно і пружно. З надлюдським апетитом гризли червонобоке небо на горі, за парками.

Вікторова розмова з родиною відбулася в день приїзду. І вдалася вона довгою і ґрунтовною: продовжувалася «від обіду до безконечности». Опівночі Віктор ще раз навідався в їдальню і присів на ліжко батьків, хоч мама вже спала, а тато, не засвітив лямпки і підтакував невпадат. Не спробував навіть запалити цигарку. Зате не треба було її ні повторювати, ні розгалужувати, ні продовжувати.

Розмова з Віктором нікого в родині не заспокоїла: всіх турбували, навіть бентежили його здібності, його успіхи! Він, звичайно, поруч навчання, вступив у гурток професора Сенченка й поринув в історію німецької і французької літератури, брався за вивчення тузень європейських мов, у голові у нього снувалися задуми перекладів, статей, досліджень... І це в наш час, у нашій країні! Страшно радити. Страшно і відмовляти!

Всі погодилися: Фундаментальна бібліотека, як прожектор, спрямувала на Віктора увагу «сильных мира сего». Студії Гете й німецької літератури, щоденні замовлення на книги німецького видання віщували, безсумнівно, не так аспірантуру й професуру, не так успіх у житті, як таємні підозріння влади й потворні обвинувачення. Батькам марилися вже в'язниці, заслання, концентраційні табори в сибірських лісах. Навіть страта юнака, розстріл. А вже в Європі вже почалися пересування кордонів: на весні Німеччина здійснила приєднання Австрії, восени — Судетського краю Чехо-Словаччини. За ніч вирости непрохідні ліси національних і державних протиріч.

Льока з пристрасстю підтримав брата. Лисенків назвав допотопними страхопудами. Бабуся зацікавилася напрямом думок таких людей, як професор Федір Іванович Сенченко. Після цього розмова набрала іншого характеру.

Мама встала з-за столу й лише зрідка прислухалася до «великих слів»:

— Замір Миколи II перенести столицю Російської імперії до Києва; російські намагання асимілювати Україну й поширити освіту та розвиток техніки; додатні й від'ємні на-

слідки, для цілого світу й для України зокрема, першої світової війни та революцій в Росії і на Україні.

— Гуманізм і лівацтво як пануючі вітри новітньої історії.

— Правомірність німецьких прагнень до об'єднання своєї нації в централізованій імперії і загроза — для України! — німецьких апетитів, зрозумілих, звичайно, на землю; короткозорість колоніальної політики англосаксів і Франції: «Сам не гам і другому не дам!»

Тільки після непомірно довгої розлуки трапляються такі відверті наради душ, такі пристрасні саморозкриття. Потім тижнями совість навідують сумніви. Бо під час ревізії занадто чітко та впевнено висловлених переконань пожолобленим виявляється сумління. Щодня думка повертається до зайвих переборщень і безсумнівних загострень. Надприродна принциповість завжди грішить нарочитістю і ніяк не вміщається в будень. Але на чисту воду при тому виводиться забріханість, радше, недостатня охайність і м'якуватість та мутність своєї власної думки. Роки, століття несвободи й терору перетворилися в суцільну й несходиму осінь марного існування. Що не день, то листопад нездійснених жадань і потаємних мислей.

Через день після приїзду до Полтави, увечорі, Віктор з Лялею відвідали Ніну. Втрюх допізна гуляли у парку Франка. У першу неділю ранком Віктор з Ніною побували у Зіни на Новопроложній. Господиня зойкнула від несподіванки й кинулася до кухні відчиняти двері. А Віктор тим часом уліз крізь вікно в кімнату й приліг на печеристу отаманку з «Більшовиком Полтавщини» у руці.

— Босяк босяком! Ніякі тобі університети не впливають!

Гість справді по-босяцькому смикнув Зіну на канапу й поцілував у щоку. Ніна, звичайно, не підозривала Вікторової обізнаности з «підвальним життям» і з кодом ніжности своєї соромливої приятельки з рожевощоким і веснякуватим обличчям. Приятельки? Від Ніни вона неугавно ховалася. Навпрост приречена була Ніні заздрити! Вікторові вона інколи натякала на свої дійсні почування, на болюче незадоволення своїм дрібноміщанським животінням. А п'ять років тому вона вголос мріяла полюбити босяка, грубіяна, бандита, горилю...

Босяк глянув Зіні в очі й пішов на кухню привітати справжню господиню дому й понишпорити по книжкових за-капелках. У заставляну-перезаставляну меблями й горшками кухню, у побілену крейдою вітальню, в окуповану розлогим ліжком спальню з вікном у сусідській садок привела Зіна його... Дійсно, то був перший день у Полтаві! Згодом, упродовж років, він читав Зіні на цій канапі свої переклади, свої оповідання, драму про російсько-японську війну і романи!..

Зіна, як завжди, розпитувала Ніну. Вікторові — ані краплі уваги...

Про її справи треба було здогадуватися. У неї не траплялося ні неприємностей, ні щастя! Зіна терпіти не могла школи. Але педагогічну кар'єру вона мала за найпридатнішу для жінки. Напівросіянка, україністику, в час безоглядної русифікації, вона вибрала за фах: порядний труд для совісної людини! Тверезе хазайнування своїм життям поєднувала Зіна з . . . кутом зору героїні-ідеалістки. А вроджену скромність і дивну боязкість з комплексним будівництвом замків на хмарах.

Звичайно Наталія Олександрівна вже не переступала порога свого дому. Проте раз побувала з Віктором у Соняшному садку і Петровському парку. Перший вразив бабусину душу буйним оновленням зеленого світу, другий обрадував такою вірністю: як здавна, скільки вона пам'ятає . . . Зранку ані душі не було над квітниками і в алеях. На лавочці перед пам'ятником Шевченкові й музеєм, Віктор вголос читав, на прохання й повторював, Верлена.

У Києві, сучасному, розумна Наталія Олександрівна не шукала Петербургу, імператорського. Проте атмосферу Вищих жіночих курсів і Київського університету імени Шевченка вона, свідом, ототожнювала. Робила це з переконання, що наука і професура, що молодь і весняні бурі ідеалізму в основі своїй споконвічні, як природа.

Безнастанно розмова заходила про Вікторові студії, про його майбутнє. Та щоразу кінчалася вона думками про світ почувань, реакцій вісімдесятилітньої людини, про її душу: вигорілий степ це, звичайно, але на видноколі вздріваються й пасама брості . . .

Наталія Олександрівна признавалася, що вдень вона не боялася ні самоти, ні смерти, лише — вночі. Тричі на тиждень вона цілком щаслива, як до неї о п'ятій приходять єдиний і останній учень її: Льока.

Наприкінці серпня проходила й здичавіла ріка, поблякла, замурилася долина Ворскла.

Віктор, напередодні від'їзду до Києва, провідав своїх знайомих. У Миколи Григоровича Німченка потрапив на родинний обід. Познайомився з братом його дружини, вчителем з рідних їм Сорочинець. За столом він не міг ані слова сказати. Лиш дивувався: нічого не знав про тамтешній Покровський собор вісімнадцятого сторіччя та його історичної вартості вівтар, ані слова не міг сказати про рід моргородських полковників Апостолів, як і про гетьмана Данила Апостола, про Глухівську Велику раду та «Рішительні пункти». Так мовчати вдається лише справжнім профанам та ще справжнім знавцям!

Лідія Яківна Лебеденко сказала: «Щоб ти не втік, щоб не налетіли комарі!» — і прикрила скляні двері на квітник. До темноти не відпустила гостя додому. Її все набридливіше турбувала доля чоловікового архіву. Як жаль, що вже ніколи не будуть зібрані в книгу його статті з російських, німецьких та італійських журналів! Як жаль, що вже нікого не за-

цікавить його трішки недописана історія італійського містечтва! Катувала її думка про долю сотні фотографій і адресованих їм у Херсон і в Полтаву листів видатних українців. Боялася тримати все це дома, боялася віддати до музею. Щоб документи не переполовинили. Щоб самій не потрапити «на оленячу фарму».

Вікторові «на схови» дістався пакет фотографій «Італія, 1914».

У день Вікторового від'їзду до Києва Наталія Олександрівна не спроможна була піднятися з ліжка. Знесилені руки над цяминою сіро-багрової барложки. Замкнуті очі. Нашорошений слух.

За чотири години до потяга на Київ Віктор ще раз на Хрестовоздвиженській вулиці. Уже треба було поспішати додому і ще можна було постояти над бабусею десять або двадцять хвилин, навіть півгодини.

На прощання вісімдесятлітня рука довго-довго розмітала Вікторове чого, довго-довго пестила його скроні, щоки, губи і підборіддя. А бабусин пальчик розмотлошив і пригладив чорні брови юнака. Віктор поцілував Наталію Олександрівну в обличчя і в руку. Але не витримав — яка невдача! — розплакався, розридався.

28

Київ у серпні. Ранній трамвай перед станцією. На бульварі Шевченка пересідання в порожній вагон. Кінцева зупинка посеред зірки: Софійський майдан. Володимирова гора.

Все, справді, як торік. Спостереження і тотожні, і різні. Бо дні нашого життя — як люди: схожі поміж собою й неоднакові. Рік життя — як людство, в такому разі.

Дніпро під горою, що квітка. Сині, голубі, білесі жужми куцистого півника, косарика. В лісі на Лівобережжі — його стебло, пагілля.

На розводах задніпрянської блакиті і над парками на кручах, над містом білим вогнем спалахують і гаснуть піраміди сонць. Мариться і начисто зникає розвіяна сивина козацьких вусів і бабине літо.

Як і рік тому: з самого ранку в університеті. У руках чемодани. Їх дві години треба підпихати по підлозі переповненого людьми коридору до дверей мешканевого управління. Щойно перед обідом Віктор добрався до гуртожитка на Новопавлівській. За два квартали, до речі, від Феценків, від Ніни.

Цегляний корпус, поверхи віконних проїм у цементовому обрамленні. Ганок, як нігтик, під неозорим полотнищем камінців. Скляні двері в сталевій рамі. Суміш запахів біля сходів над соняшними каналами. А довкола колоса, від зупинки трамваю, старенький квартал двоповерхових середняків понад кленами, півкругла брама на подвір'я. Від містеч-

кової вулиці в долині з розплесканими краями, — засипані глинища будівельного майданчика, парость ріденької трави, червона хвилька тимчасового паркана під зеленим моріжком. Колос над добротними провулками на пагорках, над кам'яними запрудами старих садів.

Слідом за Марусею, комендантом гуртожитку, Віктор зайшов до кімнати на дванадцять ліжок. Виявилось, що гуртожиток розташований на одному поверсі, що для студентів призначено тут тільки дві залі. Решта кімнат — мешкання одружених викладачів та аспірантів.

У теплому кутку кімнати два ліжка поставлено було вздовж стін: звільнено площу для стола й стільців. Одно з них вибрав собі Віктор. На друге, через півгодини, кинув свої речі Владислав Міхальський.

Свідомість не встигає навіть найгроміздкіші з вражень ні розібрати, ні розкласти. Як непотрібні вже нікому моделі й макети на смітнику, в пам'яті стирчать наклеєний на зелений пагорбок цегляний велетенський гуртожиток й обрубки карликових провулків у долині. Всунуто сюди, в кімнату, дванадцять ліжок і жовту шафу для одягу. Добро це привалив непомірно великий передпокій з білою щоглою коридору, люмінісцентними лямпами освітлені пасма кахель, мерехтливі басейни дзеркал і сталь попарних крантів. Віктор, рушник на плечі, зубна паста, мило й бритва у руці, повернувся до кімнати.

Владислав Міхальський подав руку, мокру й холодну, так неохоче, так байдуже зиркнув на сусіда, так — от до чого, мовляв дожився! — покривив губи, що Маруся спалахнула від зненависти й швидко вийшла з хати. Ковдру й гору жовтуватаї білизни залишила на стільці. Віктор, страшенно зацікавлений несподіванкою, приліг, у свіжій сорочці й напрасованих штанах, на ліжку почитати, а згодом запросив неймовірного гордія до столу на полтавські котлети, пундики, коржики і яблука.

Владислав вийшов з кімнати і, дослівно, через дві хвилини приніс з комендантської чайник води, дві чашки з блюдцями, ложки й цукерницю. І, так поспішно, за годину, розповів історію двох кривих родин, історію своїх поневірян. Навіть їхні страшні таємниці.

Його сухотний батько був директором семирічки у Кам'янці Подільському. Марусин — обидві родини й мешкали разом — у школі тій грубником і двірником. Владислав виріс у Марусі, у чорноокої красуні, на руках. Після заслання її тата на Соловки, вона подалася на Донбас, а нещодавно об'явилася в Києві... Сам Владислав закінчив педагогічний технікум, вчителював три роки, потім поїхав у Ніжен до дядька й вступив до педагогічного інституту. Але наприкінці першого курсу навчання припинилося: у Кам'янці Подільському догорів його батько. Повернувся ж з похорону — не застав дядька... Тепер старий викладає іноземні мови якутським ведмедам! Якщо викладає... На весні спалахнув про-

цес у легенях... Маруся негайно роздобула для нього ліжко в Качанівці. Решту року він дожив у Кам'янці, у хатці Міхальських на Руських Фільварках, насупроти церкви. Там доживають свого віку обидві матері, Марусина і його.

— А ми, бачте, зібралися під одним дахом у Києві. Маруся, пролаза, влаштувала переведення з педінституту в університет, тільки на перший курс, роздобула ордер на гуртожиток... Фактично сестра моя! Така розумна, така тонка, така практична, така хитра, а в тридцять п'ять літ ще самотня. Не одружена, бездітна... Все влаштовує наші справи.

У душі Міхальський тепер сам собі роками пояснюватиме несподіваність найцирішої в житті сповіді, вимовлятиметься. Його жалитиме власна голизна, часто навідуватимуть його незручність і безсилий жаль, каламутитимуть душу його дивовижні сумніви і підозріння, груди і голову, як паровим молотом, плющитиме несумірний страх, іноді — жах. Але не було вже сили критися й мовчати. Треба було звільнити душу, — повість про мізерну, про скнару долю, як ківш пекельної сірки, вивернути на свіжу людину.

У цю годину ще Маруся турбувала його совість. Тридцятип'ятирічна жінка через п'ятку років посивіє! Посивіє... Та кому ж так соромливо й сміливо пропосміхалися її губи? Для кого вже півжиття пропалали її вишневі, власне чорні очі? Владислав стояв біля вікна, проте бачив перед собою не горбатий травник і не мурований кряж Львівської вулиці потойбіч долини, а українську красуню... Куцою підлітка за їхньою хатою на черешні, одчайдушну дівчину-чарівницю, заповзятую жінку: ледве прихований рум'янець на щоках, з дня на день грозові очі, причісану сріблом хлопчачу зачіску.

Владислав, наприкінці монологу, заявив, що розмови з ним завжди «одинарні». Він від народження «глухий», відвернутий від людей. У ньому вже просто не вміщується власне горе, заздрощі й чорні-пречорні ясновидіння. Провидцю, згідно з його словами, людина цікавить тільки під одним, і останнім, поглядом: як джерело надії на видужання і — якщо мова про Україну — на перемогу.

— У найспокійніші, у найщасливіші години я думаю про самогубство! Ніколи — в лють...

Владислав натякнув, що Вікторова обережність, мовчанка, дуже розумна, зрозуміла, природна, що Вікторова реакція могла бути куди бурхливішою. Навіть дивно йому, що Віктор не перелякався:

— Заздрю вашому здоров'ю, вашій поміркованості!

Віктор промовчав: надто відносні поняття і здоров'я, і поміркованість. Прибрав зі столу й підсунув валізку під ліжко.

З кімнати й гуртожитка пішов відкривати новий шлях до центру міста й університету.

Владислав, тонуєснийкий і довгов'язий, присів на ліжко і зігнувся у три погібелі. В одній долоні — дуплиста щока,

в другій — стеаринова скроня. Мілка-мілка хвилька темно-русявого волосся поза вухо опинилася поміж виплеканими нігтями й пальцями: зачіска поета, вінок! Іще мить — і живий мрець лежав на постелі. Сили йому вистачило розстібнути ковнір сорочки і розсунути зашморг краватки.

Цементова доріжка, травою і бур'янцем порослі коржі глею, глини і піску, сірий і червоний брук зубчастого подвір'я, низенька брама, дивна вулиця: пішход і клени тільки з одного боку.

За трамвайною зупинкою Віктор звернув у Чехівський провулок. Кам'яна просіка з гори, чорна ущелина. Зате крутла долина під ним — коряк сонця. Два білих корпуси з закругленими фасадами, півколони. Між ними посаджено приземкуватий і круглоголовий парк. Це колишній університет для жінок. А на гору полозком — провулок Коцюбинського: тераси садка під балконами висотного будинку письменників на розі з широкоплинною магістралею, з Фундуклівською. Звідси, під каштанами, п'ять чи десять хвилин ходу до опери, до Володимирської.

Владислав, як блідолиций коршак, цілу дорогу турбував уяву, залітав поперед Віктора: прагнув докінчити розмову. В його білесих очах плавали розмочені зірочки. Злі й задрісні брови, що чорні блискавки. Донизу заламані коралі гомонили одноразово на всіх реєстрах, як скельця на вітрі. Не відомо: була це остаточна щирість у всьому чи надхненне самофальшування? Була це нестямя пораненого, необережність придуркуватого чи агентурна робота?

Навіщо Вікторові зраджено Марусині таємниці? Чи цей виродок не відає, з якою установою співпрацюють в обов'язковому порядку коменданти — і весь штат! — гуртожитків і готелів?

Віктор, зашморгнувши душу канатом, спокійно зайшов до бібліотеки. Просто: професор Лисенко повернувся з відпустки!.. Цікаво було б глянути на себе збоку. А потім ще перебрати, перевірити свої власні почування. Назверх це дитяча ніяковість. Глибше заліг прошарок самообвинувачень: букет з претенсійности, нахабства і низки... несодіяних злочинів та вад. На дні варився смертоносний напій легкодухости.

Три хвилини перед стендом нових книг у головній залі бібліотеки здалися Вікторові схожими на п'ятибанный храм... Йому вздрівся вже тихесенький — громова луна в соборі! — оклик, привиділися вже й грубі «проводи». Думка доводила вже, що найважливішим у такому разі було — не наполягати, а зрозуміти обставини й людську психологію. Не зчепитися, Боже сохрани й помилуй, з «туркенею», а розкланятися й мило посміхнутися на прощання і, напевне, до наступної зустрічі. Професорові Сенченкові треба доповісти про цю okazію не негайно, а принагідно. Адже не треба, щоб з ним, Віктором, в'язалися в його пам'яті невдачі, неприємності, гидкі сцени.

Віктор ще раз перемиг себе й таки відчинив двері до читальної залі.

Прибраний стіл чекав на нього, навіть спалахнув від радості, майже заговорив. Сонце в пообідню пору позолотило вікна на Володимирську й Університетський парк. Решту сумнівів розвіяла Варвара Тарасівна Вовченко: підійшла і — мовчки? — посміхнулася, направила сталеві окуляри і взяла замовлення на книги.

До вечора — і ночі! — спокою не давав Владислав Міхальський. Все знову й знову верзлася його постать біля вікна, до столу підходив сутулуватий піджак. Вздривалися рясні штани з — порожніми холошами. Часто тінь його, як пам'ятник, розсідалася на стіні: лук спини і спертий на руки й коліна гостряк птичачого обличчя.

Такий фільм не пасував до безконечних параграфів граматичного тексту. Віктор виходив у коридор і прислухався до великоплощинної й багатоповерхової тиші довкола. Проте перед очима, як на воді, коливалося безкровне й вутле обличчя Владислава, від лівої скроні на праве вухо серпом зачісане волосся. Таке примочене, таке покірне. Ввижались старанно розчищені й обрізані нігті, біла шкіра й суглобисті кістки його рук. Схожі вони, до речі, на циркуль і на сажень.

Вікторів багатогодинний монолог за столом у бібліотечній шухляді на третьому поверсі червоної коробки і посеред чітко напнутої нитки коридорів — роман за обсягом і — в українському письменстві цілком новою — формою. Але новаторство це треба осмислити: витягти його, мов човен, з моря на берег.

Хай їм хрін — задумам традиційним і половинчатим! Обложити треба фортецю найсамобутнішу, найнедосяжнішу — роман про реакції на події й речі єдиного в ньому героя, сина сучасного міста на Україні. То нічого, що такий твір довго нікому буде читати! То нічого, що цей «колодязь у мозок» назавжди залишиться поза оазою нашого письменства!..

Що, насправді, сучасник рве у письменника з рук? Хто турбує солодкий сон клясиків у книжкових шафах домашніх бібліотек і на полицях державних книгосховищ? Зовсім інакше висловлена, проте та сама думка: яка роля наявних, хоч масою нечитаних шедеврів письменства? Мають значення для культури невизнані або забуті твори?.. Чи золотий запас літератури не є надбанням виключно фахівців? Чи критика й історія письменства не творять амтосферу, кисневе шатро для так званих «безсмертних творів»?.. Що-правда, снуються чутки, наче Італія напам'ять знає Данте, а Грузія Руставелі. Цілком своєрідне явище — культ Шевченка на Україні... «Кобзар» поволі перетоплюється на корпус народних пісень!

Міхальський?.. Виверження почувань: уболівання й співчуття, презирство й огида, підозріння й страх... Виринула незмінна думка — заздрість? — про вільні народи і їхніх творців. Життя без боязні за долю своєї рідної мови,

своєї культури, своєї нації й держави, віддане праці, уточненню, вивершенню особистого бачення світу, впорядкуванню системи переконань і найбільжчих душ ідей!.. Визрівати і багатіти і як народ, національна культура, і як особа!.. Примарився великий літературний доробок — більша від України площа тонко виписаних краєвидів батьківщини й Європи, незбагненне царство барв, дивовижне розгалуження й бездонна глибина психології, типаж книг — половина людства в обкладинках, ну, і повсюдний полиск сліпучих правд!

Кротяча незрячість сусіда на ясні прояви буття, його жадоба заглянути у своє й України майбутнє, його вогняні ясновидіння посеред брудної ночі щодення — коли не з роману, то для роману. Молодий чоловік що розбита об камінь скарбничка: горбок золота! Зустріч з ним обшпарила Віктора й одноразово обсіпала зашпорами: досі таких глибин душі сягали тільки музика й захоплення.

*

О десятій вечора Віктор повернувся до гуртожитка. Кімната його над зеленим моріжком і містечковою вулицею на дні долини схожа була вже на касарню. Владислав Міхальський радо відступив йому стілець біля столу й показав головою на чайник. Сам він присів на ліжко перепочити. Від утоми він на коліна майже ліг, наче шукав на підлозі голку. Знесилився, а не довів «колгоспникам» ні тези про животворний вплив старого мистецтва на сучасне життя, ні переваг гуманітарної, навіть класичної, освіти, ні думки про трагічну переоцінку суспільством математичних та природничих наук і техніки.

Проводир «технократів» Гриша Куценко, змагався з філологом витримано, найделікатнішим чином, але проколював супротивника наскрізь. Цікавився, до речі, рішенням українця... в університеті взятися за русистику... В незнайомому товаристві захищатися було небезпечно. Міхальський спалахнув і, здавалося, — за півгодини згорить. А юний математик і Шевченків земляк свої твердження не формулював, не артикулював: штампував! При тому, гнучкий, тендітний і гарний, насолоджувався логікою власного вислову, красою своєї мови. Він не хапався за чорняву зачіску, не прикладав долоні до розпеченого чола, не заплющував по-театральному свої намішкуваті вуглинки. Довго треба їх роздмухувати, щоб віра у свою правоту перегоріла в них.

Владислав — писок хорта в долонях, гостряки ліктів у небо! — був йому гидкий. Старомодні нісенітничі драгували: викладання логіки в десятирічці, латинська мова та ще й грецька! Ну, що це, насправді? «Королівство за одне розсудливе слово!» — мовляв Ф. Ніцше.

Гриша Куценко трохи розійшовся. Вияв його почувань — спроба пожартувати і, разом з тим, всерйоз допити чай сидячи за столом. Але Віктор, встаючи до чемодана за яблу-

ком, устиг перевернути стілець. Ласа рука напасника пови-сла в повітрі... Стіл чмихнув зо сміху: Лисенко, як іграшку, цілком на дитячий кшталт, потяг стілець за бильце до ліжка. Наївний селюк так засоромився і зашарівся, що ладен був сплигнути з дзвіниці сторч головою. Верхи на стільці підскочив до Віктора познайомитися червоноголовий юнак: рожево-жовта головешка й мички, язики полум'я на вітрі. Зовнішність кремезного сорокалітнього. Тільки веснянкувата шкіра обличчя незграбного й неоковирного та дрібненькі кринички посоловілих очей — молоді, зелені. Про вдачу людини, насправді, горлали, як у рупор на площі, пригнутий до губів, перенапружений гак носа і гарячі пасма рота, конячі зуби.

— Яцун-Камушадзе. Власне, Камушадзе-Яцун. Найкраще: Георг, Гео... Чого ж нам, справді пишатися!

— Український грузин?

— Та навпаки! Грузинський українець... по матері. Батько звичайний грузин. Це значить — надзвичайний: грузинський поет. Не чули? А мій дід грузинський історик і романіст. Ні, фу-ти! Історичний романіст.

Хлопці посміхнулися.

— І вас, з дозволу сказати, принесло з Грузії до Києва..

— На Україну. На батьківщину покійної матері.

— Таку романтичну голову розцілувати мало!..

Сухотний еллін знову зчепився з «варварами». Гео обережненько присів на Вікторове ліжко й півгодини приглядався-прислухався до ворожих сторін.

Гриша, математик з Канівщини, догола роздягся й спокійно ліг, рука під голову, в ліжко. Спати ще ніхто не збирався: можна було до кінця дослухати ним же самим розпочатий диспут з Міхальським. Підмінив його історик другого курсу Микита Козолуп, кудлатий пітекантроп з Кривого Рогу.

— Тебе, страховище, треба у шахту спустити погоничем, а ти приперся в університет! — підсумував першу тему п'ятигодинної вже розмови Міхальський.

І це була велика поразка його. Вражена заля затихла. Дванадцять пар очей одноразово прострелило виліплена лопатою, бриласту голову кароокого шахтаря: розкричиться, піде бешкетувати чи змовчить?

Тільки соняшні зайчики у тінявих печерах під бичачим лобом ворухнулися та й завмерли, налилися горяччу, помасніли.

— Наведену вами, друже, думку я щодня зустрічаю в кожній парі очей за верстув докола університету. Сліпим очам тим, вибачте, ніколи не сточити глупоти... А що ви таке говорите — дивно! Де ж нам узяти інтелігенції високих реєстрів та ще й родової? З Чорного моря виловити, з братських могил підняти? Самі знаєте, що надія у нас єдина: може, голова на наших плечах і в десятий, і в двадцятий раз відросте й — погонич гірко посміхнувся — зазеленіє!

Дурна сміливість, незугарна відвергість шахтарчука в чорній краватці схожа була на провокацію, в іншому випадкові — дорівнювала, фактично, самогубству. Відступ присутнім було відрізано. Протинаступ значив для кожного з товариства — погром власних переконань, плювання у власну душу.

— На такого ідіота й розсердитися годі! — Владислава лайка приховала фронтальний відступ, вплив полемічної пристрасти. І початок зацікавлення «металюргою», на певний час навіть прихованої ніжності.

— От идиота слышу! — розреготався Микита.

Поперше, він тонко прочув, теплі пласти у словах Міхальського. Подруге, позірність їхніх противенств стала раптом цілком ясною. А безпосереднім приводом для сміху була, власне, полова російських слів на устах і — нічого дотепного! За столом сидів жидівський хлопець, біолог, з Коростеня! — карикатурно-семітське акцентування цілком вуличного вислову.

Нарешті Віктор помітив, що він давно підібгав подушку під себе. І здогадався, що ліжко його, як у шкільні роки парту, обсіли товариші. Воно не дуже надавалося для порівняння з телеграфними дротами, а вони з ластівками. Одначе птичим було легке пурхання жовторотих думок і — дивна в собачий час — чистота юнацького цвірінкання.

З Гео Камушадзе, третім супротивником, Владислав Міхальський сперечався до третьої години ранку. І в третьому стилі. Гришу Куценка, математика й раціоналіста, конче треба було б перемогти й навіть стерти з лица землі. Це, дійсно, втілення типових рис саморобної філософії нашої доби. Микита Козолуп, історик, є небезпечним не так ворогом, як співником, побратимом. Він — спрощувач, махіст. Як у пляні «філософському», так і — народна кумедія! — побутовому. Найприродніший поляризатор: святий і гвалтівник.

Гео Камушадзе-Яцун удався інтерпретатором. Його ділом було розчепити все суще на світі, уточнити вміст чи зміст світу. Свої цілісні й універсальні теорії мистецтва він розвинув з жадібно випнутих розходжень не так поглядів, як смаків.

Саме під ранок Міхальський і Камушадзе усвідомили й визначили свої принципи та позиції: українець вчепився за корінь реалістичного писання — відображення безмірно химерної дійсності, грузин за корінь мистецтва романтичного — посилене перові здійснення найсвавільніших ідей, вималювання бездонних проваль і наджмарних вершин людської уяви. Кожен з них свідомо і на всю силу нагинав правду у свій бік. Гео заперечував істину, що доробок поета дійсно зрозумілий лише на тлі історії, визнавав лише «голе читання» нашого сучасника. У такому разі Владислав заходився доводити значення первісної, авторової системи думок і, головне, образности твору. Несподівано для себе самого наголосив відвічну красу поезії!

Втомлені мудреці неждано очунювали й хапалися за мечі. А лампа над круглим столом посеред сонних ліжок так біліла й мружилася, наче збиралася нарешті погаснути.

Була рівно третя година ночі, коли Гео Камушадзе запропонував гуртом зустріти день на Володимировій горі над Дніпром. Владислав Міхальський зиркнув на сонцепоклонників, як на божевільних, поволі розстібнув сорочку й присів розшнурувати взуття. Коваленков завагався. Та перемогла в ньому іронія, насмішкуватість і втома. З Віктором і Гео вийшли з гуртожитка лише два філологи-русисти: син чернігівського агронома Сашко Джура й Валя Іщук з Горлівки, з учительської родини.

Галицький базар серед ночі — сонна фортеця. Урочистість похорону на Львівській вулиці: пустота, височезні ліхтарі. Як кін за хвилину перед початком вистави з української історії — Софійський майдан. Хлопці крокували з беручою напругою. Троє з них легко, розмашисто: огрядний Гео, стрункий Віктор, широкоплечий атлет, напрочуд тонкий у поясі Сашко. Валя, дрібносінський юнак з волошкови-ми очима й надутим, таким круглим, чолом, прів і млів, проте не відстав від товариства. Не прогавив ані слова приязної-приятної, майже полюбовної розмови.

На Володимировій горі було холодно: у товаришів дрижали плечі, цокотіли зуби, померзли вуха. Обнявшись, хлопці просиділи на лаві до східсонця, а потім чкурнули парками аж до Аскольдової могили, аж до Печерської лаври.

Назад повернулися тролейбусом і трамваем. За Галицьким базаром троє сонцепоклонників висіли й подалися до гуртожитка погрітися й поспати, а Віктор поїхав відкривати Америку. Вперше у житті спустився з цієї гори до Жидівського базару, вперше під'їхав до залізничної станції з цього боку. На пероні зустрів потяг з Полтави: Ніну.

29

Залишилося тільки знизати плечима. Повтор, дійсно, схожий на жарт. А перше вересня в університеті на Івана Купала?

Віктор, як торік, виринув з темного коридору на підошву останнього кола до білого м'яса позализуваних східців «залізоломні». За спиною у нього здалеку-здалеку зоріла лампа в чавуновій клітці, перед ним, п'ять або сім і три кроки, поволеньки брала гору Ляшенко-Лінницька, нетерпляче скакала до «філологічного курятника» Ефрос. І знову, знову: кременза, огрядна Віра вже в осінньому костюмі, а Мірра, куріпка, у накрохмаленій блюзочці й — жовтогарячі та червоні маки! — рясній спідниці. По літньому.

Ще більша несподіванка: за літо цілком оновилися його тогорічні почуття до кожної з них! Що це? Потреба переміряти досвід? Слепа примха чи прозяв людської вірности

й усталеної приязні? Свідомість повсюдної гріховності нашої чи казковий чагарник доброзичливості або й самовідданості?

Назверх симпатія ця така природна й буденна, така наївна. Та насправді сине вітрило її завбільшки з небо, вогонь її радості і щастя — полум'яна планета.

До дверей тридцять п'ятої Віктор підійшов легко і весело. А компанія товаришів стояла, наче на похоронах, наче перед могилою. Чи не з минулого року по сьогодні мовчки-мовчки простовбичили тут губатий і окатий Ніколай Ніколаєв, присадкуватий телепень у зморшкуватих чоботях Ілько Дзюба, за літо сплотнілий вихиляса й чаклун Тарас Лінницький, героїчної витривалості й нестерпно красномовного самолюбства — «Начальник станції!» — Іван Федотов. Звідки така нездоланна сила у нудьги?.. Аж ні при чому тут і молодість, університет, і свідомість спільних зацікавлень у сучасному, схожість доль у майбутньому.

Сіра хвиля отруеного життя вже в дитинстві розмила м'яку породу. Страшними колючками закам'янили в людях таємна заздрість і дрібничковий розрахунок простака, відверта байдужість і всевладна неприязнь переможеного, переслідуваного, підпільника до собіподібного... Льодовиковий краєвид замість ідилічної галявини степових або лісових квітів: гранітні брили й чорна рілля поза обрії. Що це, насправді, за холод? Що це за чужина в серці: пореволюційна какофонія? урожай винищень і колективізацій? у повітря висаджений дім на пустирі? суспільна невиробленість? дикунство?

Виринула звична думка: чи огидна нашому «козацтву» солодкавість поляків не є насправді злитком перевіреного досвіду, мудрості?

Віктор в одну мить потрощив примерзле довкілля: райдугою заблистіли заяріли і колихнулися неохочі крижини, з розгону хлюпнули на них сліпучі пристрасті. Перед дзвінком підійшли — нерозлийвода! — Лазар Герінг і, чорноокий красень з ікони, Яша Епштейн. Подільський чернець з сивиною на риженьких скронях не тільки розсмішив хлопців, а навпрост повивертав і, як горшки, як шапки на тин, порозвіщував на кіллі душі, нутро. «Jüngling» тільки Вікторові кивнув головою: з рештою товаришів у нього жодних відносин. Він, мов експрес, що не зупиняється на роз'їздах і дрібних станціях.

Нюра Віневська засоромлена. На два кроки поступилася в аудиторію, мов у глибину світської вітальні: «Treten sie, bitte, näher!» Губи безкровної блондинки з римським профілем, з крижкими плечима в ту ж мить покисли, попліснявіли: «графиня Потоцька» незадоволена... своєю напівфальшивою дитячістю. В її погляді вже наруга, презирство. З-під землі виросла й цілковито засліпила Віктора усміхнена брюнетка з коралевим ротом під стрічкою вусиків: Соня Бернштейн.

Абсолютно впевнено хапаючи найтеатральнішим чином кинуті йому «ялтинські» руки, юний Гомер вголос порівняв красуню з стобарвним вогнеграєм на тлі нічного неба. При тому обоє розреготалися так, наче раптом вони опинилися насамоті, за численними дверима цілком пустого мешкання або в пралісі.

Навчальний рік знову розпочала професор Федченко. До стола пройшла твердою стопою і посміхнулася обережно, майже силувано, роблено. Доки Лазар Герінг усівся біля Яші Епштейна, доки Віктор утихомирився з Міррою, вона поринула в конспект вступної лекції. Її рішення, дослівно, останньої хвилини, було геройське: обминути підсіяні «примусовим асортиментом» початкові абзаци й сторінки... Непідкупна і вперта шведка по батькові, німкенья по матері, підійшла до таблиці і вибрала на карнизику гранчасту крейдину: хай вступ до германського мовознавства буде «чистою наукою»!

Білим вогнем приснув пісок її короткої зачіски. Непроглядними стали сірі очі. І на кожне слово — кітва!

Наприкінці другої лекції до кімнати вкотився коротконогий і червонощокий «Шарік» — уже шістдесят років дійсна ця етикетка! — і швиденько сів посеред ставка вільних парт. Вісімдесятлітній професор Красновольський, учитель Сенченка, Дубовича і Гедберг-Федченко, вперше відступив цей курс... Вже останній з загальних: тепер у нього залишилася тільки праця з аспірантами!.. Довгождана полегша, майже радість і гордість за свою ученицю не цілком затопили в душі старанно розряджений жаль. Часом у серці мигтів нікому не адресований докір, майже образа.

Обом хотілося, хоч на перерві, хоч посеред натовпу, побути вдвох. Схоже було, що треба поділитися неподільним, віддати чи передати достеменно своє, себе. Проте всі наміри пішли догори дном: Віктора в коридорі, у дверях, під руку підхопила Віра Ляшенко, Мірра опинилася в парі з невимовно гидким їй Тарасом Лінницьким.

— То у вас, дорогі мої, діти пішли? Дівчинка чи хлопчик?

— Звичайно, що син! Князь Ігор! — розсміялася Віра. — Вже здоровенний козарлюга. І цілком-цілком у маму!

— Звичайно і цілком-цілком! — перекирив дружину Тарас. І при тому від зненависти зблід і задрижав. Довго не міг впоратися з роздьорганими люттю губами. Через силу пригасив спалах уяви і жорстокости.

На звороті студентських шерэг за деканатом, Віра вирвалася з натовпу й потягнула за собою Віктора в темний передпокій лінгвістичних кабінетів, у вузенький закапелок перед вікном на піддашші.

— Чи ви помітили нашу взаємну неповагу й зненависть?

Але Віктор, щоб трохи пригасити гоготання пристрастей в розпеченій до нестями жінці, пожартував:

— Та я вас і поважаю, і люблю!

Віра щиро засміялася і невдавано пригасла. Несподівано виринув додатковий плян сповіді:

— Я вас, шибенику, теж люблю. Кохаю... Тим тяжче мені. Тим менше я розумію саму себе й ті дні у вересні, у жовтні... Чому, справді, я вже першого вересня, отже рік тому, запросила до нас на Андріївський узвіз Тараса, а не вас?!

— Та слава Богу, що не мене!

Віра чмихнула зо сміху й притиснула Віктора в куток за капелка, під вікно, поцілувала товариша в щоку.

— Вас я, першим ділом, посадила на трон, на захмарний. А собі вибрала «скромного смертного». Так привабила природність його українства без найдрібнішої домішки. Так причарували повені його настрою. Так примарилося кохання з ним до самозабуття. Дійсно, до небуття!

— Кохання до смерти! Навіть кохання мертвих!..

Віктор ще дві перерви простояв з Вірою в за капелку піддашня, перед вікном у колодязь університетського подвір'я. Жінка спочатку раділа, що немоцний Тарас, як лев-доходягя у клітці, кидався до дверей аудиторії й на дві хвилини повертався за парту. Згодом виринуло бажання — з'явилася така примара! — щоб чоловік відшукав її у передпокої біля вікна і з розмаху заглив би Віктору в губи, в пику, у вухо...

— Перший день в університеті. Після лекцій Тарас провів мене додому й залишився у нас до ночі. У трамваї смішно пнувся за мене заплатити: кавалер! Увечорі надхненно підлабузнювався до мами... Як він міг їй сподобатися!? А я ледве не луснула від щастя: успіхи на всіх фронтах! До світанку не спала. Не Віра-галушка я, а життєвий стратег на всю губу, он як! Та раз, через три тижні, після лекцій ми поїхали в Пуцу-Водицю й розпрощалися з сонцем на узліссі над канавою й полем... Уперше після прогулянки Тарас застіпив додому, не залишився вечеряти, не зайшов до хати попрощатися з мамою... Раптом зійшла на землю грубо розмальована казка: дійсна дійсність. За ніч страх випік любов до найдрібнішого корінця... Шлюб я взяла, ви знаєте, не заради дитини. Заради матері!

— І після переляку кохання вже не повернулося? Тараса вам навіть не жаль? Сьогодні ранком ви так гордо пропливли повз нього. А він, здається, з роботи? Вантажить у порту?

— Не вантажить! На вагівниці... Адже потрібні гроші...

— А цілий день що твориться з ним, ви помітили? У нього ж не було, звичайно, жодного розрахунку! Він не помишляв про «домашній вівтар» і влаштування «комфортабельного життя» у столичному місті. В цьому я певен. Він теж пережив кохання чи потяг... Природна самотність людини прагне...

— У тому то й справа, що Тарас птичка. Пусте цвіріння... Голова його не надається ні для розрахунку, ні для

розмислу. Кругле безсилля, кругла безвольність, кругла безвідповідальність!

Чекайте, Тарас і розумний, і здібний. Тарас просто лірик, м'якушка, це так. Тарас аж занадто типовий українець... Адже як українець не розчарував він ні вас, ні вашу маму? І, вибачте, чому це так раптом упала ціна на красне серце, на «настрії погопи»? Чому?

— Тарас розгубився, втратив голову. Якби не університет, утік би він світ-за-очі. Я, я мусила шлюбу добиватися, йому погрожувати судом. Тарас сподівався, що все це сон, мара. Надіявся проснутися...

— Другий бік медалі. Зате на вашому озброєнні є тепер... ну, вивірений кут зору, чи що, в майбутнє.

— Майбутнє, майбутнє! Я не підпушу Тараса більше до мого ліжка... Він рік уже спить на канапі. Ми обходимося дома без розмов! Майбутнє!.. Я вас ненавиджу зараз, Вікторе!

— Маєте підставу. Бо я нагадав про вашу чотирикратну відповідальність: ви занедбали родину! Ви дивно думаете про життя своєї дитини, своєї матері, свого чоловіка, про своє власне... Та що це, справді, дитячість, легковажність чи така безсердечність? Вас надить усе те, що родину ділить, розмиває, що дрібнить, збіднює і забруднює життя. Ви без роздуму взяли старанно-старанно викреслювати кожну цяточку доброти у своїй душі й занадто легко знецінюєте все незаперечно добре в чоловіку. Ви дійсно сліпа жінка: що не крок, то помилка.

— Я вас ударю в пику! Я вже ненавиджу вас!

— А в житті стільки краси! На життєвій ріці такі величні течії важливих змістів! Чому ж не жити вам з Тарасом гарно і для шляхетного діла? Таж ви типова українська пара: пересаджено ліричний і дуже жвавий стригун-чоловік і, — Віктор усміхнувся, — монументальна чи просто розкішна жінка. Завідомо й не в міру сантиментальна й безперечно практична.

— Філософ і янгол!.. А Тарас надірветься на роботі й, одноразово, вилетить з університету. Це вже ясно.

— Не розумно вам зараз підтримати батька й чоловіка?!

— Цілковито сісти на шию матері?.. Бо я університету не кину...

— То треба вам обійтися стипендією! Доки маєте... Нічна робота в порту несумісна з навчанням в університеті, з філологією! Виходить, просто карикатура!

— Карикатура? На що карикатура?!

— Карикатура на навчання. Карикатура на вашу любов, на вашу родину, на вашу людяність! На ваш, Віро, патріотизм!

Віра відмахнулася й ринулася бігти до тридцять сьомої аудиторії, на лекцію Харитона, латиніста «Шпоньки». Віктор пішов услід. Спостерігав, як під черевиком приятельки засовався й застукотів об кам'яні береги розхитаний ряд

чорно-брунатних цеглинок підлоги, як двері аудиторій звично проковтнули останні спини студентів і викладачів. Тінь жінки на стінах крейдяної печери — головата гора на пробіжці.

Мірра Ефрос витримала одне випробування за другим дуже легко, цілком дрібним напруженням волі. Бо для неї фактично нічогосінько не значили такі пилінки, як Галя Костюченко або Тарас Лінницький. Відчутними були характери, але негативні, мінусові, Віри Ляшенко й Тетяни Новак. Невтральною, живим трупом здавалася їй Гільда Штауфенберг: кістак в окулярах, з бутербродом у руці.

Міррі жаль було Віктора. Дівчина дивувалася, що надщерблена дрібка її настрою не погасла, а неймовірно розрослася й розгорілася. Душа дивним чином подобрила й понижнила. День, дійсно, уподобився до ткацького або ганчарського варстату, до горна. Неймовірно швидко набирали форму й одноразово гартувалися відважні почуття, спішно снувалися заміри на сьогоднішній вечір і на майбутні роки.

Гидка сцена біля тридцять сьомої, як солина, роз'ятрила, розхвилювала Вікторів мозок. Розмова з Іваном Кириченком і Гільдою Штауфенберг у коридорі була нудною, вимушеною: після літньої перерви треба знайти кілька слів... Трохи цікаво було заглянути в горщик їхнього подружого життя. Був це розпад, була це криза? Чи процес визрівання звичайної родини? Але Кириченкам уже набридло братися за руки і, наче в лісі насамоті, прогулюватися в чорно-біло-червоній юрбі філологів у крейдяному коридорі на піддашші університету. Кожен з них обережно-обережно підкреслював свою автономію, навіть самостійність. Нарочито оголювався договірний і відносний характер шлюбу.

Для свіжого ока ясною була наявність і розходжень у родині, і сподівань на вірність людського розрахунку.

Мірра вийшла на поріг кімнати в ту мить, як Галя Костюченко з-заду пробралася до Віктора й затулила йому очі своїми кісточками. При тому вона зчинила чисто дитячий вереск і писк. У ту ж мить — здивована? сповнена презирства і гордоців? — «англійська ескадра» зняла стяги на щогли й мовчки пішла в коридорне море.

Поводження Тетяни Новак з залізаною, з худюсінькою Галею спантеличило всіх присутніх. Люди замовкли і розійшлися. Наче трояндами, повинута рожевими і червоними плямами, дівчина розплакалася й не могла до купи зібрати ні своїх почувань, ні своїх думок. Заховані у Віктора на плечі очі безнастанно натрапляли на розлючену приятельку.

— Хто він тобі такий? Братіка знайшла!.. Перед ким це ти вздумала уніжатися? Ах, ти, паразитка, ах, ти, щенок!..

Гидкий мовний суржик-шріг, типові словеса. Запал, гамірка неприємності і сліпота містечкової дикунки.

Тетяна Новак, могутня, ледь грубувата красуня, сполотніла й задихнулася, але не повалилася на кам'яну підлогу, а прожогом кинулася в кімнату. На порозі, засліплена сонцем,

збила Мірру Ефрос з ніг. Не здійснила пекучого заміру: вчепитися у провинницю, потягти Гальку за волосся до аудиторії.

У порожньому і невичовганому закапелку коридору Галя-Дошечка розповіла товаришу, що ціле літо вона пропрацювала в Луганському на паротягобудівельному заводі в цеху, що за два місяці літньої перерви англійська філологія й університет перетворилися на казку. Дійсно, з дому вона знову вирушала, як у мрію, як у неправдоподібне й неможливе. Їй завжди здається, що в люди їй однак не вибратися.

За літо вона так скучила за Тетяною, що цілу ніч проспала в її ліжку. Тетяна довго сміялася, потім довго пробувала товаришку зсунути, прогнати, проте безуспішно.

Її напнуті реберця Віктор перебрал, як клявіші, програв якусь рвучку пісеньку. І поцілував дівчині кінчик носа.

По дорозі до сто п'ятої аудиторії, на збірну лекцію з всесвітньої історії, Віктор і Мірра зустріли в натопці Ніну. Зустріли й загубили у дверях. Але перерву прогуляли знову втрюх: зайшли, юнак і дві дівчини «під руку», аж до біологічних музеїв і до географічного факультету. Назад, помираючи зо сміху, довелося навипередки пробігти по дві сто-метрівки.

Професор Радецький, дрібненький чоловічок у чорному вбранні, надиво запопадливий і голосистий промовець, на хвилину розгнівався. Його золоте пенсне спалахнуло вогнем, але відразу й погасло: старанно приготовану сентенцію можна було відкласти, а необережно посіяна в аудиторії причепливість аж зазеленіла швидко люттю... Професор Радецький, кругленький і сутулуватий, стояв на кафедрі усміхнений, щасливий! Задоволений своїм рішенням? На пам'ять йому прийшли ліберальні часи? Згадалася молодість й імператорський Університет святого Володимира?

Ніна, героїня, ризикнула зняти на ноги півтора десятка «бізонів» і з особливою радістю проконспектувала лекцію від початку до кінця. А Віктор, перед невдоволеною, перед насупленою залею, схопив Мірру за руку й збіг з нею на помість над амфітеатром парт і над вікнами в ботанічний парк. Не наважився турбувати студентську братію й відкладати початок лекції ще на хвилину другу.

— Цікаво, правда? Якби наші ручки здогадалися розкрити зшитки й занотувати принаймні декілька фактів і думок.

— Старий і красномовний професор... А на наші ручки мало надії! — пожурилася Мірра.

Мірра, на завороті залізних сходів ранком і цілий день, здавалася Вікторові схожою на незнайоме ще, проте не чуже і не вороже місто. Проста, неоднозначна ясність і незаперечна ніжність небес над великою-великою складністю, над сіткою вулиць і кварталів на всі боки й пляномірно зведеного буття вже з діда й прадіда рафінованої людини.

Часто Віктор не міг стримати уяви: сам себе, як у дзеркалі, бачив не на лекції, а перед залізничною станцією. Щойно здано на схорону валізки. Перший погляд на показний бульвар і, за чавуною огорожею, квартал зелені... Блукання до вечора, до ночі. Неждано кмітливий юнак згадував про порівняння своєї приятельки з містом. Найсміливіше, найупевненіше крокування... у протилежному до бажаного напрямі. Захоплення щойно відкритою красою... з несподіваним пасажером до вже знайомих і нудних місць. Зате безвихідні закапелки і кам'яні лантухи та римські катакомби просочувалися на велелюдні магістралі понад кілометровими квітниками і парком.

Виринаючи з задуми, Віктор щасливо посміхався: цікаво було визбирувати зеренця спостережень й інкрустувати образ київської приятельки і, поруч, свій власний. Цікаво порівнювати людей. Що значить: приятель, приятелька або друг, подруга? Чи має їх Віктор, і кому він приятель?.. Адже лише щирий, а не безмежно вірний, не до самозречення, не до самозабуття! Дружбу тяжко було трактувати поза найнесподіванішими сплетіннями найрізномірніших проблем. Безмірно ускладнювала справу доглибна й драматична роздвоєність — чи тільки у нього! — душі. Може це просто молодеча незгармонізованість свіжих і строкатих рядів почувань і думок? На п'ятдесят років щохвилинної натуги в ім'я самовговтування і славнозвісного самовдосконалення. Треба було знайти спільний знаменник для вродженої вимогливості до себе й людей і такої ж поступливості, для настирливості й безхарактерності, для формалізму й радісної готовості забути про другорядне й дрібне, для культу талановитих і сильних поруч з братаєрськістю і мрією про допомогу найдрібнішим з нещасливців, для плянування творчості й праці в небуденних масштабах і зворушення від маленької знахідки.

Підсвідомість легше поглинала колоди важливих реакцій, плідних думок і шляхетних намірів, ніж дрібну тріску гострюючих обрубків фантастичних жадань, пекучого роздратування і пристрасних поривів до помсти за спартачене життя, своє і вже цілих поколінь земляків. У Віктора над головою палахкотіли блискавки. *Anima christiana* потрапила в шпори. Юнака вабила боротьба, *vita activa*. Очам ввижались пожежі під стелею неба. Адже час уже за будь-яку ціну обірвати нахабне збіднення життя, безсоромну профанацію історії, хитре приниження гідності й неугавне знекровлення й обкрадання батьківщини.

По стеблинці не перебрати і в цілому не збагнути все багатство і весь жар національних почувань і пристрастей людини. Не розрізнити в людині дитинного захоплення й кінецьсвітнього жаху, неправдоподібної в добу панування раціоналізму самопосягати і визивної жорстокості, несказанної ніжності і безпам'ятної патетики. Разом з тим, національне почуття це не штучний басейн, а розгалуження природних потоків, безмежжя відтінків, півтонів, відсвітів. Вони вільно

переливаються у сферах своїх власних і сусідніх понять і координат.

Три завдання дошкуляли Вікторові сливе неугавно:

розрізнення, і правдиве, і тонке, і принципове, нації й народу, національного й народного;

значення національного, і як властивости, і як спонуки до художньої й наукової творчости;

взаємозаперечення почуттів національних і клясових, станових, та сфери їхньої неутралізації.

Революція пощербила колись всюдисущий етнографізм і нанівець звела народницький романтизм. Тепер у нас усе це треба не тільки унормувати, а й заново роздмухати. До розумної міри, звичайно. Як це зроблене у Скандинавії, у Швеції. Зате розуміння нації у нас стало тверезим і суттєвим. На порядок дня потрапили українізація шкіл і міста взагалі, урбанізація України. Покалічений історією організм виявив нахил до розростання, до набуття повноцінної складности. Найубогіші громади, як до справедливости, як до світла, пішли на соціальною поляризацію: «*porolo grosso*» й «*porolo minuto*». Замість уроєної й пропагованої безклясовости!

Виникло питання: соціальна структура обумовлює долю нації чи, може, вона є обумовленою національним характером чи національним спрямуванням, завданням? Взагалі, яке почуття і за яких умов в'яже людей міцніше, а ділить чіткіше — станове чи національне? До якої межі і в яких народів кожне з них владніше регулює життя особи, її приязнь і доброзичливість у будній день?!

У Полтаві Віктор наполягав на своєму: пристрасть і воля створили все суще на землі. Так здійснювалися заміри особисті й національні. Інша справа, що все досягне окові являє собою рештки імперій людського духу, жалюгідні острівці посеред океану лискучих енергій мозку й багрянцю серцець.

Але доводилося помовкувати в Полтаві про свої сумніви. Літературну творчість на Україні він вважав за неможливу. Для себе — у всякому разі. Щойно розгромлене письменство, щойно сплюндрована культура, щойно видушені голодом мільйони людей були тому красномовним доказом. Або треба було вибрати відверте «Іду на вас!» — і рано чи пізно полягти разом з черговим покосом культурного доросту України.

Віктора смертельно лякали дні поверхового читання, безуспішних спроб писання й недоумкуватого споглядання довколишнього життя. Спасенна віра? Хай живе буденна суміш комічної величі й серйозної дрібноти, наївної доброти і легковажної жорстокости, здогадливого розуму й самовпевненої глупоти? Найважливіше — течія, буття!

Навіть Вікторове зацікавлення мапою людських надр, як багатств, так і вад, часом пригасало, копітіло. Безпотрібним здавалося йому приглядання до шорсткості буденних характерів, до буденних перипетій. Важливим було тільки

картографування чи картограмування національних контрастів і противенств на Україні. У душі ніколи не гасло, не затмарювалося передчуття нової хвилі Варфоломійських ночей. Українці, ясно кожному, — гугеноти навіть на Україні.

Денно іночно Віктор аналізував і фіксував у пам'яті найдрібніші здобутки, свою національну совість і свої, напрочуд строкати, соціальні інстинкти. Виясненню підлягали тисячі фактів, починаючи від зустрітих у дитинстві дружніх і ворожих очей до — комічного? дивного? — становища українців і української мови у столичному університеті. Ми пристосовуємося, а не до нас пристосовуються!

На осяйне озеро свідомости впливали численні човни.

Національне почуття стало на світі загальновідомою таємницею. Хоч воно проглядає в людських очах і обличчях, хоч воно жужмить і окрилює душі, хоч воно мовчки спонукає до дії наші руки і наш розум.

Це воно щодня заново випікало Вікторову нехить, особисту байдужість до Ілька Дзюби. Воно пальним обливало літеплу приязнь його до Віри Ляшенко, Тараса Лінницького або Галі Костюченко. Це його дратувало малоросіяństwo обережного Івана Кириченка і войовничої Тетяни Новак, українофобство потайного Ніколаєва і відвертого — від «обігу» стримувалося тільки кілька «останніх слів» — Федотова. Це ним уже наскрізь проросла сліпа від старости дружба з Ніною Бондарчук. Воно так лисніло, задоволене, в щасливі години зайнятих з Аполлоном Георгійовичем Лобачем, а згодом — з Федором Івановичем Сенченком. Таке в людині жадання спільноти в несказанному і незбагненному. Звідси, звичайно, і повсякчасна ймовірність несподіваної розбіжності, нежданого непримиренности. З національного.

Над «залізним проваллям» і — більше вражена, ніж здивована несподіванкою — біля дверей Фундаментальної бібліотеки Мірра чекала, доки Віктор віднесе до деканату груповий журнал і позбудеться найдивнішої у Києві, такої товстопузої, «такси». Його портфель набитий премудростями світової філології й «особистими паперами» таємного радника Гете I, теж ваймарця, Шіллера. У масу книг, зошитів і різнокаліберних тек, наче молотом, увігнало було фантастичну кількість томів і томиків з рясно-рясно закладеними сторінками: «інзелівські» поезії і листи Рільке, поема «Sagesse» Верлена, Вергарн, Бодлер, щоденники Мопасана, Жамм. Збірка віршів Верфеля з портретом юного автора за весни вже днювала й ночувала у правій кишені Вікторового піджака, напихваті. Бічні кишені було напхнуто вдвое згорнутими сувоями рукописів й записниками. Не піджак, а панцер.

Віктор жартома і звав себе: Кирасир. Kürassier, Cuirassier. Коли як.

З парадних сходів, рука в руку, Віктор і Мірра злетіли «кур'єрським».

— Ти... ти навіжений! Ти чорт... Мефістофельович!.. Та я вб'юся... у самому, що називається, розквіті молодості!

— Тетяна Новак не вбила тебе, не вб'ю і я. Невже ти думаєш...

— Тетяна мене делікатно посадила в аудиторію, наче у крісло.

— А ти ніжки склала, як «V», victory. Зняла над світом ноги та ще й позадавалася штанцями!

— Та я тобі, нахабило!.. — і, сміючись, захлинаючись від реготу, дрібною сінька дама в рясній еспанській спідниці, у білій блюзочці з тісним рукавчиком, раз і вдруге спробувала добитися до грудей і обличчя чорнявого кирасира.

По Володимирській пішли попід Педагогічним музеєм до Академії, потім униз по Фундуклівській до Хрещатика і піднялися по Миколаївській до Мірриноного пародного насупроти сквера на площі Франка. Віктор конфіскував Міррині книги. І погрожував їх ніколи без викупу не повернути. Дівчина не хотіла зважати на сірі туманці на соняшній поверхні вулиць. Безнастанно вона кидала одну й починала іншу гру. Часом брала товариша «по-дорослому» під руку і раптом — затемнення сонця! — серйозніла.

— Скільки тобі, дівчино, років зараз?

— Тільки но було п'ять, а це вже п'ятнадцять плюс чотири.

— Ти старієш... у тригонометричній прогресії!

Несподівано Мірра сказала серйозно:

— Якби я знала, що ти на ціле літо залишався у Києві, що ти читав в університеті! Я двічі їздила з дачі на Чернігівщині до Києва й годинами просиджувала в парку перед твоїми, виявляється, вікнами, перед університетом.

Серед білого дня на Хрещатику вона просто-просто й відверто розповіла, що за ціле літо роздумів їх не пощастило розгадати свої настрої, свій намір пригасити дружбу з Віктором, що за літо вона неймовірно скучила за Віктором. Віктор, здається, — її університет...

— Настраждалася за університетом!

Мірра засміялася. Не стала глузування розвінчувати. Погодилася.

Біля дзеркальних дверей насупроти театру Української драми Мірра умовляла сьогодні, зараз зайти до мешкання і познайомитися з її матір'ю. Хотіла з Віктором пообідати. Мусила, нарешті, показати свою бібліотеку.

— Побережи маму! Побережи родину від такого сюрпризу!

— А справді... Ці стіни ще не чули твого імені!.. Твого, єдиного з усіх... Дивно?! Вік...

— Не той настрій, Мірчику! Надто вже я щасливий! — умотивував свою відмову юнак. — Маю охоту працювати, замість Шіллера писати вірші!..

— Таким я тебе найдужче люблю! — і Мірра двічі поцілувала товариша в губи. Раз — викуп за книги. Раз — за «висоту польоту».

Такою привабливою, як у цей день, Мірра досі була тільки одну мить саме рік тому, на університетських сходах. І ще ніколи — такою зосередженою... на розгубленості, такою цілеспрямованою... у світляний туман.

Над пообідніми світотіннями, над соняшними плесами київських вулиць, Віктор ішов, як берегом теплого моря.

Від щастя млів розум. Університет і товариші на своїх місцях. Чудодійні семафори відкриті у рік і роки, у життя.

Проте Віктор не проминав вікон букіністичних крамниць на Фундукліївській. Він удруге приглядався до виструнченого за шибкою оригінального Бальзака, до німецького десятигтонника творів Тагора й до серії розкладених віялом різнокаліберних видань Метерлінка. А Мірра, як проходила повз красу й багатство, все це бачила і ні. А Мірра слухала й чула Віктора лише краечком вуха.

Віктор думав і говорив... про Бальзакову сентенцію: «Що таке мистецтво? Концентрована природа». Віктор згадав про своє дитяче захоплення «Садівником», «Гітанджалі», власне, Тагора у копійковому виданні «Універсальної бібліотеки», про Метерлінкові «Монна Ванна» й «Синю птицю», а заодно й про «бельгійську Швайцарію»: Шарль де Костер, К. Лемоне, Жорж Роденбах, Е. Вергарн.

Виринула проблема дво- і багатомовности літератур, народів і держав: Бельгія, Швайцарія, Фінляндія. За нею слідом — одномовність різних літератур: Ірляндія. І «окремі питання», «виняткові винятки»: справа з кельтами, Албанія, Прованс, Каталонія, Македонія, швайцарські ліліпути, «археологічні мови» західних слов'ян... Для обговорення надавалася низка, безліч «історій». Чи людині нашого часу легко уявити «духову географію», історію культури Скандинавії? Адаже Данія це, так би мовити, скандинавський суходіл, Норвегія — її романісти! її епіка! — наймолодший з «архіпелагів» північних германців... Ібсен ще писав... А Фінляндію його рука, як борошно по столу, розтрусилася посеред Азії...

Тричі на день Віктора навідувала думка про листа від Лялі з Москви. Навіть губи складалися в посмішку й вогники точилися в очах по-бісівському. На Хрещатику, головний поштамт насупроти Миколаївської, на Віктора чекав лист, поздоровлення з днем народження, чекала бандероля: Verlaine, «Liturgies intimes», 1892; Comtesse de Noailles, «Les Vivants et les morts», 1913. Перші видання. Та не з Москви! З Полтави... Тиждень тому Віктор провів Лялю до пошти на Стрітенській: вкинули листа і, вже останні відвідувачі, здали пакуночок.

Віктор, задихаючися від реготу, написав кілька рядків у Москву: «Що ж це ти, Лялюк, смієшся над старим письменником, над клясиком полтавської літератури? Тобі вже час, дівчишко, знати честь. І хоч заради поваги до мого віку

й до моїх літературних заслуг не знуцатися надо мною так жорстоко. Діти, щоправда, взагалі жорстокі й безоглядні.

Але, будь спок, я провчу тебе на сей раз. Красенько подякую, звичайно, за пам'ять і книги, а потім... Хіба не зустрінемося в Полтаві! Вже з осені приберігай різки. Вже зараз заочуй, Ляльок, спідницю!..

Учора до Києва повернулася Ніна. Як угледіла мене на пероні — жахнулася: я не спав цілу ніч. У гуртожитку братія поштувала мене філософією, пригостила східсонцем на Дніпрі.

Ніна нагадала мені про день народження: привезла мені квіти з Полтави й по поцілунку від кожного члена моєї богобоязливої родини. А «від себе» не поцілувала. Тільки по-злодійському зиркнула мені в очі й ткнула кінчиком пальця в кінчик мого благородного носа. В моєму віці про день народження ліпше вже не згадувати. Але ти, дитино, зрозумієш це тоді, як доживеш до моїх років.

А тим часом, Лялю, живи щасливо, головне — думай про все гарне і добре, отже про твого, насправді, дорогого, навіть дуже,

Віктора».

1. 9. 1938

Із збірки „Добровістя світл“

Василь Барка

ВОСКРЕСНИЙ ЧАС

Що відскорбіла вільха чиста
завію з іскрою краплин...
Віщує: звідси благовістя
нам лебідь сонця приклонив.

То, найсніжніший гнів стерпівши, —
при вікнах: мов родинний крин,
вже в неказанному привіті
зустріли очі — всіх ріднить.

Тумани гаснуть за тополі;
а проти смутків небокруг
ніч від стосвіччя відгорнув.

І знайдуть погляди престольні:
відкіль колосся наближа —
від тайн прийдешніх, білий лан.

23. II. 1961

САМОТНИЙ ГОЛОС

Берестя? ні, прочани страдні;
сніг з вітрування порива.
Ви поборіть обривні спади
при зіллі жовкклому, — й завал!

Там, вірністю в льодах порадний,
кедр: витерпля ланцюг зневаг.
Йому ковчезик хто приладив
на груди? — пташка віджива.

Привітна й до хуртеч виручих:
на просвіті хмаринних рухів
тепло з провіщення п'ючи...

Обізветься над низиною —
мелодією домовою,
повівши в квіткові ключі.

26. II. 61

Керейний шум! доби могутні,
як їх сусід — гірський сторіг.
А на камінні брала кутик
ялинка: грітися вгорі...

та в полонінний сплеск тонути,
де вже розгнівається грім.
На сто корон дуби обкуті, —
їх погляд гордістю прогірк.

Їх — від завії сон подужав;
листки, останні злидні, кружать:
навколо чорних, як гроби.

А вбога, взеленівши, терпить —
замети: кров'ю проти смерти,
як пісня — з вічністю журби.

3. III. 61

ЛАН

Помножиться в стеблинки прості,
де всі напоєння сприйма:
живі струмки, джерела, роси,
і дощ, і вільгість, і туман...

Бо подаровані без просьби —
родині, що зернить; німа.
Всесила білий дар приносить,
безмежна жертвами всіма.

Вони — душі спратоти втішать:
для неба з вічності любіша,
ніж квіткування всіх світил.

І треба вірно поблагати
про лан: світлинністю багатий,
на юний берег колосивсь.

3. III. 61

ПРИБЕРЕЖНИЙ БРАНЕЦЬ

З неволі — до спокою бідних —
гілками вирватися зміг.
І дорудів (злоби побідник!)
стопою на жорстокий сніг.

Там — течію струмка розвиднить
рядами розпал, що набіг —
і в кров грудей! словами рідний:
розбити кригу як поріг.

Ти прїзвісті візьми в свідомість —
на зміст! і проти днів недомних,
без помсти в тайні збережи.

Бо рукавом на кручі сліплять
і, побліднівши з божевільля,
негоди грозяться в ножі.

10. III. 61

ПОЧАТОК

Став старець на коліна чорні:
то ліс вечірній! занімів.
Коли кіюти: строгі гори,
зустріли ладан від струмків.

Від прірви привид — бір заморить,
а птиць півсон і поготів!
Ще душить прорості скорботні,
де холод сивину привів.

Там обкида трунастий камінь,
з ночей — туманами і тьмами,
під білосвіччя від зірок.

А розгоряється з напасти
порив: як орлик, як гіллястий! —
що сніг і морок відборов.

14. III. 61

ГРОМОВИЙ СНІГОПАД

Від хустки і до рук — дарунки:
крихтини білі з висоти.
Просипалися! нерозлучні —
в журбі розраду принести.

Повтор жаринок, що війнули
з кадильниць неба громітких.
Чи смуток спалять, як і сумнів,
збліднівши на німі гноти?

А вслід віконно сяйво склалось:
від зводу глянути ласкаво
на спокій — стомлені моря.

Так відзвук дзвонів великодніх
мов хуртовиною проходить
і в серці болі примиря.

23. III. 61

СХОДИ

Пташина тишина; і змістять
замислені сади — тепло.
З ним світляне вино прийшло,
прилоноючи біловітих...

Де в зелень, брану при надсвітті,
життя, як ватра, сповилось.
Там, самотó! його полон
прийми: вже й споминам звесніти.

Так стрепенеться серце вмить,
мов стрівши ниву, що біжить —
з негод, столисниками скромна...

Там: з неба жайворонків — звістка;
і квітка, пісня материнська,
до сонця поридає дома.

29. III. 61

ЧЕРЕШНЯ

Від скрипкових завій до ризок
смичками викликана вмить.
При озері на зорліт бризно
збілівши, без сніжин кипить.

Бджолинами в блаженний збиток
навідана! — спитати цвіт...
Бо в шестикрил зірок розкрито:
він тишину небес привів.

І подихами красна радість
торкнеться — милість пригадати,
як погляд тайни від ікон.

І серце в правді найбільшій —
обіллється, без болю бившись;
а смуток, мов галузка, змовк.

22. IV. 61

СПОКІЙ

Все: від плянет і до вербенок, —
весінне серце! все приміть.
Як свято, як благословенно
співмірюється цвіт і зміст.

Мов помахами птах відземний
зникає в вічності самій,
де гроз пір'їсті білоденки
спрозірено з пломінних змін...

До снів дзеркаляться ставкові! —
там бронзові і пурпурові
рибини — ніби згадки, йдуть.

А цінність, як вінці, найвища,
при небі та воскреслих вишнях:
дитячі співанки в саду.

28. IV. 61

РАНОК УБОГИХ

Безслізна! хоч нещастя горбить
недужну, що й немолода...
верба: від злиднів лікті чорні;
на сплески сідина спада.

Тумани при її покорі,
мов резединий дух, димлять.
А з верховіття крильний окрик,
чи то — дзвіничка мідяна?

І повторивши жертви жеврій,
від блискавок хреста безмежний,
огонь квіток аж червонить —

крайнебо! там вінок предвічний
освятить вірних і споріднить,
як верби вічної весни.

16. V. 61

РОЗВИДНЕНІСТЬ

Піднесені дуби — з горбів;
світлизни в промір сивохмарний...
Будуються між мармур храмів,
де білий спис на пил розбивсь.

І через відчин голубий
вкрут — пароси: мов сплеск від цямрин.
Один і кросенком примаривсь,
аж сліплячи! в струмок пробіг.

І допрядає сам напроти —
всіх звалів, що в громаддя стемна
зібрали найсинішші тучі.

Притьма: кругом квітуче-кротке
вогненне серце всі знамена
відкрило! в воскресіння звучи.

23. V. 61

Все сиплеться і все шепоче,
прощаючи, з плечей тополь.
Як від надмор'я знов пророче
ридання в пурпурі сплигло.

А ти погребницею, ноче! —
спинись і доцвісти дозволь
рожевій вишні: незурочне,
над сніг, стоцвіття розвилось.

Як мова світлого страждання:
покличе, хоч і смертно ранять
холодні сили — збіги стріл.

І вмре в крові, але воскресне:
прокинеться з небесним перснем —
на шлюб, що зірністю взорів.

5. X. 61

НЕСПАЛИМИЙ РОЗЦВІТ

Чорніють і киплять, рвучи
на вікна — вихори несвітські.
Знов потривожуюся вночі,
хоч і не кличу вісти звідкись.

Бо хмара, як і тьма, мовчить;
хоч над світами, зірко! скрикни.
Скривавлюється лист нічий
проз аркуш огняної шибки...

Що нагада про цвіт сердець,
відкіль псалми любов веде
і сповнює село священне.

В досвітті — в погляді, з дворів,
гілками до бджоли бринів:
при огнищі небес не щезне.

26. X. 61

ПРИХІД

Ми, сірі — в прохолодний розсвіт,
чи відчуваемо? вгорі —
жаризна, що, як повіль, скропить
світила: як нечутний грім...

та з ліліями високости,
та з корогвами кораблів,
та з ріками, що всеістотні,
та з свічами: палити гріх;

та з флейтами в пресвітлі сівби,
та з кіньми мечників, що білі,
скрізь — океанно на приплив...

спішить провіщення останне:
про Дух, і небозвід скресає
від сили невиданних крил.

19. XI. 61

Координати до центру

Ярослав Розумний

У видавництві «Сучасність» появилася в 1969 році антологія української модерної поезії «Координати», укладена Богданом Бойчуком і Богданом Т. Рубчаком. Антологія видана у двох томах і включає 68 із 368 зібраних для антології поетів, що опинилися з 20-их років поза межами радянської України. Обидві книги мають 859 сторінок. Окрім «Слова від упорядників», до цієї праці написав вступну статтю Іван Фізер, професор Ратгерського університету в США. На кінці кожного тому додана бібліографія про кожного з репрезентованих в антології авторів. При кожному авторові подано його творчий дорібок, поділений за жанрами, короткі біографічні дані й літературна силуета. Це солідна, на нашу думку, дотепер найкраща цього типу праця в нашому літературознавстві, що далеко переходить межі прийнятого розуміння антології. Це корисний підручник для студентів-славістів, зокрема українців.

У «Слові від упорядників», автори пишуть, що їхньою метою було «дати читачеві повне уявлення про розвиток української поезії в наш час». Розвиток української поезії, хоч і де б вона творилася, починаючи Києвом, через Париж, Нью-Йорк, Торонто, Ріо-де-Жанейро, Буенос-Айрес, і кінчаючи знову Києвом, вони розглядають під одним кутом бачення, «бо українська поезія — це один живий і життєдайний процес». Це координати до центру.

У своєму розгляді зібраних у «Координатах» поезій вони зосереджуються над відмінними і спільними якостями українського й західнього модернізму. Це основа їхньої аналітичної методи. У доборі поетів вирішальне було те, наскільки даний автор був барометром своєї епохи і наскільки він в'яже двадцяті з шістдесятими роками нашого століття. Тому в антологію не включено таких поетів, як М. Мандрика, О. Грановський та ін., що живуть поза Україною. Не ввійшли в «Координати» й поети, для яких поетична творчість була тільки довшою чи коротшою фазою, як, наприклад, Р. Завадович, В. Янів, Р. Єндик, О. Мох, Ю. Шерех, В. Державин та ін. Не взято під розгляд поетів, які, хоч мають за собою помітний

дорібок, покищо не заговорили художньою мовою, і деяких молодих поетів, хоч, на думку упорядників, міцних талантів, як Д. Струк, К. Горбач, Р. Бабовал, але які «ще не встигли повнотою виявити себе».

Автори «Координат» зазначають, що не вважають своєї праці ні хрестоматією, ні антологією в прийнятому значенні цього слова, ні літературнознавчою студією в стисло науковому розумінні. Вони, спираючися на свій особистий смак, підходили до матеріялу насамперед як мистці. Це «своєрідні записки і фотографії з мандрівки двох поетів у часі й просторі». Об'єм чи детальність розгляду залежали не від художнього рівня поета, а від того, наскільки даному авторові було вже присвячено дослідницької уваги в періодичних чи неперіодичних виданнях. Підкреслено в «Координатах» ті риси мистецьких творів, які їх цікавили й були близькі їхньому естетичному світосприйманню. Менше написано про поетів, творчість яких розвивалася по рівній площині, у яких не зауважується різких зламів вгору чи вниз. Упорядники «Координат» хотіли додати щось нового, а не «повторювати давно відомі формулювання чи гіпотези». У доборі віршів автори керувалися своїм смаком: «Ми бо включали передусім ті вірші, які нам подобалися». Тут годиться зауважити, що їхній добір віршів дає ясну картину зростання чи загалом змін у мистецькій манері поета. Добором віршів вони хотіли проілюструвати «найважливіші стилістичні напрямки даного поета».

У «Вступній статті» І. Фізер вказує на методу праці упорядників «Координат», для яких вихідною точкою було вказати на паралелі між зібраною поезією та західноєвропейськими поетичними течіями. Ця конфронтація поезії «Координат» свідчить про одночасне існування всієї європейської літератури, а не як модель однієї для іншої. Автор статті подає загальну характеристику українського символізму з його одночасною оригінальністю й залежністю у відношенні, наприклад, до французького символізму. Український символізм, на його думку, хоч спізнений, але цікавий, і синтаксично, і мелодійно. Щодо поезії шестидесятників на Україні, то такі якості поезії декого з представників цієї групи, як використання нерівних рим, технічне модернізування символів-образів, творення неологізмів, рідкісна лексика тощо, — це, на його думку, «наступеньована похідна празької школи». Творчість шестидесятників є логічним продовженням української поезії 20-их років. До речі, празьку школу він розглядає як поміст між українською поезією 20-их років і українським модернізмом, оперши своє твердження

ня на думці Т. Еліота, що ніякий поет і ніякий мистець не досягає повного сенсу сам у собі і що не можна поета оцінювати ізольовано. «Його обов'язково поставити для контрасту або для порівняння поруч з тими, що їх уже немає в живих».

Щодо українських літературних традицій в обговорюваній у «Координатах» поезії, Фізер спостерігає у декого, наприклад, у Ю. Дарагана, О. Лятуринської, О. Стефановича, свідоме використання української літературної спадщини. Вони уживають метафори й ритміку з «Слова о полку Ігореві», козацьких дум, віршів українського барокко, шукають зразків у Сковороди, Шевченка, Гоголя. Ці ж поетичні елементи в Т. Осьмачки чи В. Барки є органічно підпорядковані їхній особистій мистецькій духовості. З другого боку, є категорія українських поетів-модерністів, не тільки з-поміж представників Нью-Йоркської групи, але такі поети, як О. Зуевський, В. Барка, до якоїсь міри В. Лесич, Т. Осьмачка, які намагаються перебороти «синтаксичну, а то і семантичну логіку національної мови логікою суб'єктивного поетичного вислову», щоб поширити горизонти нашої поетичної мови. Новим, цікавим, до того успішним, явищем у цій категорії, є поезія Е. Андіївської.

На думку Фізера, загалом творчість, як і творчість зібраних в антології поетів, розвивалася під впливом ряду чинників: об'єктивних, суб'єктивних, утилітарних і неутилітарних, ясних і підсвідомих. Празька школа, наприклад, характерна «прометеївським світоглядом», «українським месіанізмом» та «трагічним оптимізмом», проте волюнтаризм у вісниківців не був виключно тенденцією чи рушійною силою їхньої творчості. Це радше було повне «усвідомлення свого обов'язку щодо України», «поетичне осмислення історичної трагедії України», що ніяк не є «поетизованою програмою бундючного патріотизму». Це можна зокрема віднести до історіософічної поезії Є. Маланюка. У поетів другої половини 30-их років Фізер зауважує деяку деідеологізацію української поезії поза межами радянської України, за винятком поетів, якраз зорієнтованих на радянську Україну, як В. Бобинський, І. Крушельницький і А. Павлюк. Сучасну поезію модерністів він уважає завершенням цієї деідеологізації. Фізер підкреслює, що при розгляді поезії цієї антології не можна ігнорувати факту, що вона творилася поетами-емігрантами, що залишили свою батьківщину не з власної волі, а під силою страху фізичної ліквідації, що навантажувало їхній світогляд почуттям трагедії особистої і свого народу. Це не було, каже він, тільки типовим для багатьох поетів трагічно-драматичним сприйманням життя, але реальною траге-

дією. Ця трагедія, особиста й національна, у деяких випадках так сильно насичена болем, що його мистецтво вже не могло контролювати. Найкращим прикладом тут може служити Т. Осьмачка. Не зараховує до цієї категорії Фізер тих поетів, які ніколи не залишали батьківщини, наприклад, І. Антонич, М. Рудницький, як також у якійсь мірі Ю. Косач і О. Зуєвський.

Не бачить Фізер проявів почуття втраченої батьківщини у більшості поетів Нью-йоркської групи: «В цьому сенсі це вже не поети-емігранти, а радше поети, що живуть поза межами України», — пише він. Ця «неемігрантськість» не позбавляє «українськості» їхнього поетичного мислення, зазначає автор далі. На думку Фізера й упорядників антології, така поетка, як П. Килина, є ближча душі української мови, ніж Ю. Тарнавський, що свідомо уникає конвенційної семантики і структури української мови.

Для розгляду поезії «Координат» Фізер уживає методу відомого американського літературного критика Джона Крова Рансома, представника нового напрямку, який зводить аналітичний підхід до трьох аспектів поезії: «голова, серце та ноги поезії». Мовою прози — це: значення вірша, його емоційна тональність і формальна побудова.

За змістом («головою») Фізер розміщує поезію антології між двома полюсами: А і Н, отже, від одно- до багатотематичності парафрази вірша. Коло А він ставить «вірші з можливою зрозумілих парафраз», а коло Н вірші, що їх неможливо перекласти на одну чи більше парафраз, тобто вірші, сенсу яких доходимо не логічно, а інтуїтивно. Автор вибрав тільки деяких поетів і поділив їх на сім груп з межовими А і Н. Однак, твердить він, це не означає, що чим далі від А, то парафраза арифметично зростає, і що такий поділ поетів не можна ототожнювати з оцінкою їхньої естетичної чи мистецької вартости. У групуванні радше вирішувало, що ця поезія «творилась і твориться або з позиції більш-менш ясної схеми чи думки, або виникала в контексті багатьох нечітких схем».

Щодо емотивної напруги, тобто «серця» вірша, то її, на думку Фізера, нелегко визначити. «Чим більше вірш логічно переконливий, каже він, тим менше він емотивно насичений». Формальну прикмету, яка може спричинювати емотивну напругу вірша, Фізер називає у своїй статті «стилістичним крешендо», якого можна досягнути мовними засобами: зміною ритму у верлібрі чи повторюванням його або раптовим «відкриттям» чи таким же «зірванням» фабули, контрастами, но-

вими метафорами, нагромадженням одно- чи багаторідних звуків тощо.

Таких «емотивних крешендо» Фізер не знаходить багато у наших клясиків. У них він радше бачить пляномірне розташування емоційної напруги у всьому вірші. Поети-модерністи цю рівновагу намагаються захитати якраз при допомозі стилістичного крешендо. Це він ілюструє порівнянням вірша Ю. Клена «Осінь» з віршем В. Вовк «Баляда про дівчину, що була осінь».

Щодо емоційного зростання Фізер ділить частину поетів антології на шість груп від А до Н, застерігаючися знову, що ця класифікація на означає зростання мистецької вартости вірша. Він твердить, що перевага емоції над аргументом, серця над головою не означає більшу чи меншу досконалість вірша. У цій класифікації вирішальним мотивом була не реакція читача на вірш, бо її важко встановити, але сам вірш.

Під досконалою формальною будовою («ноги») поезії Фізер розуміє таку структуру, яка, «організуючи вірш вертикально, не паралізує його горизонтальної структури, себто його емоційної тональності, його образної системи та його евентуальних тем». У «Координатах», думає він, переважає «ізометрично побудований вірш». У технічному сенсі більшість поетів антології — це клясики. Навіть такі відмінні поети, як Маланюк, Зуевський і Бойчук, з цього погляду поети подібні, бо «у всіх трьох поетів синтаксична музика не розбиває синтаксичного сенсу». Обидва названі елементи творять нерозривну цілість. На основі такої дефініції він ділить цих поетів на три групи в скалі А до Н.

Отож, І. Фізер обрав одну з багатьох можливих сьогодні літературних метод аналізу для розгляду творчости зібраних в антології поетів. Він ставив перед собою завдання не дати літературно-критичну оцінку цієї поезії, а радше шукати її критеріїв, її внутрішньої і зовнішньої питоменности в порівнянні з літературними явищами на Заході. Місцями він віддалюється своїми міркуваннями у світ широких гам відчуження таємниць голосу поезії, щоб на ширшому полотні краще зарисувалися її контури.

У застосуванні своєї аналітичної чи класифікаційної методи Фізер не висловлюється дефінітивно, а користується якраз нею тому, що вона дає йому можливість відповісти на двоє основних питань, які завжди стоять перед літературним критиком, чи обізнаним читачем: *що і як*. Він зосереджує свою увагу на емоційному стрижні вірша, вбраному в відповідну форму, тобто на чутті й на лініях, і єднає ці два елементи в нерозривне ціле.

Підхід Бойчука—Рубчака—Фізера до нашої модерної поезії поза Україною — це своєрідне продовження літературно-критичної школи Дмитра Чижевського. Своєрідне в тому розумінні, що критичну методу Чижевського ми б окреслили формалістично-філософською, а методу авторів «Координат» формалістично-психологічною. Отже залишається в одному чи другому підході розглянути ще той період нашої літератури, де залишив Чижевський, а почали автори «Координат».

У всіх силпоетах видна систематичність і прозорість. Майже в кожному випадку, наскільки упорядники «Координат» могли мати повний доступ до художнього дорібку поета, вони дали заокруглену його мистецьку картину. Селективність віршів робить враження пильного підходу до матерії. Вибрано для їхньої цілі найхарактерніші твори з поодиноких збірок, щоб вказати на маркантне в поета. Автори не губляться в маловажних відкриттях — усе зважено і спрямовано. У багатьох випадках їм удається вичитувати досі не бачені й відкриті нові риси цієї поезії. Нам здається, що вони ставилися з любов'ю до матеріялу і з розумінням чужого світу вартостей. Їм зрозумілий складний, але багатий світ Андіївської, з одного боку, а Ю. Тарнавського — з другого. Обидва автори є шукачами форми вислову, ознайомленими з живим руслом модерної поетики, вони зміли вказати на цікаву сторінку українського модернізму, що пливе питомим тільки собі руслом, але має багато спільного з духовим живчиком так званої західної цивілізації, частиною якої він є.

Не відчуваємо в них стандартности підходу до поодиноких поетів. Кожний бачений індивідуально, кожного світ пережитий і передуманий авторами антології, щоб схопити найосновніше, найсамобутніше в кожному. Важливо, щоб до поетів не підходити як до професіоналів чи своєрідних апостолів, але як людей, що по-своєму думають, відчують і комунікують з доквіллям. Тоді їх краще видно. В «Координатах» колеги говорять про колег. Поетам говорять, не якими їм бути, а якими їх бачать. Розглядають їх не з позиції напрямів чи систем, а з позиції своїх естетичних засад, з суб'єктивного і тому щирого світу. А це звільнило упорядників антології від шаблону і служби «богам».

Архипенко — передовий новатор скульптури 20 віку

Архадія Оленська-Петришин

Олександр Архипенко був одним з найвидатніших новаторів модерної скульптури. Його ідеї не тільки в скульптурі, але й у тривимірному колажі, і в синтезі малярства та скульптури (скульпто-малярстві) становлять поважний ряд відкриттів у модерному мистецтві. Його новаторство є ще далі джерелом надхнення в творчості сучасних скульпторів, і їхні ідеї, які здаються зовсім сміжними спробами, можна дуже часто знайти в ранніх спробах Архипенка.

Не зважаючи на незвичайно великий вклад Архипенка в репертуар сучасних скульптурних ідей, з почуттям прикраси треба, на жаль, ствердити, що Архипенко не завжди має визнання, співмірне з його здобутками як передового скульптора нашого століття. Надто часто його ідеї приписують іншим мистцям. Такі маніпуляції в історіографії непростими особливо тому, що новаторство Архипенка дуже легко встановити на основі таких безспірних джерел, як каталоги виставок, в яких мистець брав участь, рецензії на його поодинокі праці чи документи продажу. Засвоєння ідей Архипенка іншими скульпторами і брак заперечень або й підтримка цього явища деякими істориками мистецтва є особливо очевидні власне завдяки вищезгаданій документації. Тут прикладів багато: помітним є перебільшення ролі новаторства групи конструктивістів, яка започаткувала свою діяльність у колишній Росії під час першої світової війни, що багато ідей її можна постерегти у раніших працях Архипенка. Тут маємо на увазі особливо асамбляжі при вживанні різних матеріалів, які помітні в працях Архипенка вже в 1912 році (наприклад, «Медрано»), однак з певністю можна встановити, що в працях конструктивістів вони появляються не раніше 1914 року.¹ Асамбляж є тільки одним з багатьох впливів Архипенка на конструктивістів; інші ідеї включають важливі засоби негативних просторів, вживані часто в творах конструктивістів дуже подібно, як в Архипенка. (Це помітне в «Голові» Архипенка 1913 року і в повторенні такої розв'язки

¹ У групі російських конструктивістів були також деякі українці, наприклад, Володимир Татлін, який коротко перед першою світовою війною побував у Парижі і після повернення до Росії виконав серію асамбляжів.

в пізніших праця Наума Габо). Однак ні історики цього напрямку, ні писання мистців з групи конструктивістів не винком.

Що встановлене для Архипенка місце в розвитку скульптури нашого століття надто мале порівняно з його дійсним впливом, помітно також з недостатньої репрезентації і показу його праць у постійних музейних виставках.² Хоч такі явища, як відсутність згадки про Архипенка в студії модерної скульптури Герберта Ріда «Мистецтво скульптури» (1956),³ є винятками, визнання, яке йому віддається у важливих публікаціях про скульптуру двадцятого століття, не відповідає його справжньому значенню як новатора. Це особливо вражає, коли взяти до уваги, що список новаторств мистця є одним з найімпульсивніших у мистецтві двадцятого століття.

Таке нехтування Архипенка помітне не тільки стосовно його вкладу в модерну скульптуру, але й тому, що його визнавали за новатора вже в другому десятилітті нашого століття, саме тоді, коли він почав реалізувати свої важливіші ідеї. Ще перед приїздом до Америки 1923 року Архипенкова слава «майже дорівнювала славі Пікассо»,⁴ він був одним з обранців, про якого писав найвизначніший критик кубістів Гійом Аполлінер. Останній підкреслював, до речі, вагу новаторств Архипенка і ствердив, пишучи про ранній період кар'єри мистця, в 1912 році, що його конструкції «проголошують нечувані можливості нового мистецтва».⁵ Недооцінювання Архипенка багатьма критиками з англомовного мистецького середовища, особливо в сорокових і п'ятдесятих роках, також незрозуміле, як брати до уваги велику кількість монографій про Архипенка різними мовами вже в двадцятих роках, що їх авторами були мистецтвознавці багатьох країн. Багатомовні монографії вказують на широку світову репутацію Архипенка і визнання впливу його ідей уже перед приїздом мистця до Америки. Хоча не завжди достатньо визнаний, його вплив тривав довгі роки і, як підкреслив Дейвід В. Скотт вже перед смертю Архипенка, «дві генерації американських і європейських мистців були під впливом його новаторства».⁶

Щойно при кінці шістдесятих років помічається ширше зацікавлення працями мистця з одночасними спробами переоцінки його вкладу в розвиток сучасної скульптури.

² На виставці Архипенка в Музеї модерного мистецтва було 14 його праць з колекції цього музею, однак на постійній виставці скульптур у музеї немає ні одного Архипенкового твору.

³ *Herbert Read, The Art of Sculpture.* Pantheon Books, New York, 1956.

⁴ *The Sunday Home News*, 19. 7. 1970, New Brunswick, N. J.

⁵ *Donald H. Karsban* (ed), *Archipenko: International Visionary.* Smithsonian Institution Press, Washington, 1968, p. 11.

⁶ Там таки, стор. 8.

Важливою ознакою нового зацікавлення Архипенком була широко розрекламована мандрівна виставка його праць у 1967 році, яка відкрилася в Мистецькій галерії Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі і мала відбуватися в Мінеаполісі та вісьмох інших містах Америки. Однак найкращим виявом відновленого зацікавлення Архипенком треба вважати дві виставки, які відбулися в Нью-Йорку влітку цього року. Виставка в Музеї модерного мистецтва, яка тривала до 18 жовтня і на ній показано тридцять три твори паризьких років мистця (1908—21); і попередня виставка в Галерії Даненберг, де експоновано 36 праць з часу його перебування в Америці (1923—64). Доналд Г. Каршан, редактор книжки «Архипенко: Інтернаціональний візіонер»,⁷ яка появилася 1969 року, допомагав в організації обох виставок. Крім того, влаштована Смітсонським інститутом у Вашингтоні ретроспективна виставка 104 праць Архипенка відбувається тепер у різних містах Європи.

Зацікавлення працями Архипенка в останніх роках треба трактувати як усвідомлення недостатнього визнання його ваги в історії сучасного мистецтва і як реакцію на захоплення прихильників його творчості. Тут треба згадати велику монографію «Архипенко: 50 творчих років» («Archipenko: 50 Creative Years»), видану в 1960 році при співучасті і з вступом Святослава Гординського, яка, з численними репродукціями праць мистця, недвозначно з'ясовує багатогранність його вкладу в розвиток сучасної скульптури. Ця книжка є у важливіших мистецьких бібліотеках, де колись були тільки ранні монографії і статті про Архипенка, і дає змогу мистецтвознавцям глибше ознайомитися з його працями.

Дальший важливий вклад книжки «Архипенко: 50 творчих років» — це висвітлення українського походження мистця. Як загально відомо, західні мистецтвознавці, особливо ранніх років, надто часто називали Архипенка росіянином. Без сумніву видатний вплив Аполлінера, який інтенсивно цікавився Архипенком вже від перших років його новаторської праці і вважав його росіянином, був до великої міри відповідальний за тривання цієї помилкової концепції. Такі непорозуміння помітні у ранніх німецьких джерелах, наприклад, у згадках у журналі «Дер Штурм», де також подається російське походження Архипенка. Непорозуміння щодо походження мистця продовжувалося в західних публікаціях, не зважаючи на заяви самого мистця і його співпрацю з українською громадськістю у США, як це видно з каталогу виставки «Століття прогресу», що відбулася в Чикаго 1933 року, чи з монографії про Архипенка Ганса Гільдебрандта, що вийшла у видавництві «Українського слова» в Берліні 1923 року.⁸ А вже найбільше розчарує дуже мале визнання,

⁷ Див. прим. 5.

⁸ Hans Hildebrandt, Archipenko. Verlag „Ukrainske Slovo“, Berlin, 1923.

яке мистець мав на Україні. Це наглядне в дуже недостатньому і нефаховому обговоренні його праць у четвертому томі «Історії українського мистецтва», виданому Академією наук УРСР 1970 року. Таке недооцінювання мистця і нехтування його, як передового представника української культури, загострює ще більше проблему «неукраїнськості» Архипенка. Ролю монографії «Архипенко: 50 творчих років» у виясненні українського походження мистця можна уважати одним з важливіших чинників, який спричинив поворот у світовому мистецтвознавстві. Треба ствердити, що деякі непорозуміння тривають далі. У щоденнику «Нью-Йорк Таймс» від 27 лютого 1964, у статті з приводу смерті Архипенка, ще помітна та сама плутанина України і Росії. Однак стаття від 14 травня 1967 року, також у «Нью-Йорк Таймс», яка появилася з нагоди мандрівної виставки праць Архипенка, згадує його вже як українця без пов'язання з Росією.

*

Відновлене зацікавлення працями Архипенка, особливо в американських мистецьких колах за останні роки, хоч і запізнене, до великої міри пов'язане з усвідомленням багатогранного новаторства і широкого впливу ідей мистця. Уже в 1912 році коли загал західніх скульпторів ще продовжував традиційні розв'язки цього жанру, Архипенко започаткував велику кількість своїх важливіших відкриттів, до яких головне належать: скульпто-малярство, конструкції, експерименти з вгнутими і вигнутими площинами, позитивний і негативний простір і прозорість. Архипенко не тільки зумів зірвати з домінуючими скульптурними традиціями свого часу і бути першим у багатьох новаціях, але також спромігся представити скульптурні ідеї з рішучістю синтези і великою експресивною силою. Щобільше, висловлені ним у скульптурних працях ідеї важливі не тільки своїм новаторством та експресією, але і як віддзеркалення розвитку духових процесів модерної людини, які чітко пов'язані з зміною інтерпретації реальності і з наголосом на динамічні й часові елементи взагалі. Навіть найменш прихильні критики праць Архипенка визнають їхню безспірну сучасність, вміння мистця вже в початкових працях відчутти стихійність думки свого оточення і часу й успішне скристалізування її в зорovo переконливій формі, до чого Архипенко мав особливий дар.

Давній конфлікт між потребою вірності природі у мистецькому зображенні і творчою свободою мистця, який набрав особливо різких форм у середині 19 століття, продовжувався далеко в 20 століття. Конкретно це було прогресивно більше наполягання на незалежності творчої свободи в мистецтві та індивідуалізації сюжету взагалі. Зростала свідомість, що при збільшенні дистанції від об'єктів зорового зацікавлення і при вільнішій інтерпретації їх мистець зможе успішніше підкреслити експресивність, як, наприклад, відчуття процесу або живучості. Так він підкреслює перевагу переживання

дійсності над устійненням її матеріальності. Іншими словами, імітація чи точне копіювання сюжету має тенденцію умертвлювати його, тоді як вільна інтерпретація оживляє і рішучіше підкреслює психічні чи духові аспекти в сприйманні твору. Такі психічні якості можна в більшості краще виявити при віддаленні від об'єкту чи дійсних форм його, звичайно засобом підкреслення барв чи ліній. Тож абстракція, яка зважалася спершу засобом віддалення від конкретності предмета, набрала протилежної функції: стала засобом зближення, перемагаючи можливий брак експресивності об'єктів. Також реінтерпретована мистцем реальність може приступніше, багатогранніше і по-інакшому сприйматися глядачем, як його зорова довколишність. З цього погляду абстракція (тут мається на увазі процес абстрагування об'єктів, а не т. зв. абстрактне мистецтво) є дійсною перемогою творчої свободи над домінуванням матеріального об'єкту і поглибленням експресивного потенціалу мистецтва.

Таке наглядне в історії мистецтва віддалення від об'єктів бачення посилило дуже цікаві можливості духової синтези в малярстві 19 століття, радикальними новаціями, що їх ввели імпресіоністи. Цей процес експериментів продовжували малярі, між ними і кубісти, з початку 20 століття. До речі, на переломі першого і другого десятиліття нашого століття, саме тоді, коли Архипенко почав свої більш новаторські вияви, ця дистанція від предметності була вже довершена в малярстві, в перших спробах безпредметності 1912 року. Найбільш значних ранніх реалізацій експресивних можливостей такої віддалі від об'єктів досягнув у скульптурі без сумніву Архипенко. Згідно з Гі Абаском, він «був перший, хто заторкнув більшість проблем, висунених сучасними скульпторами», і «майже завжди знайшов для них розв'язки, які попередньо були незнані».⁹ Саме завдяки ранньому схопленню потенціалу процесу абстрагування, як у розбитті конвенційних площин чи у видовженнях фігур, мистець зумів досягнути переконливих експресій динаміки чи лірики у своїх творах.

Схильність до абстрагування, до речі, помітна вже в ранні роки перебування Архипенка в Парижі, перед зовсім наглядними новаціями 1912 року. Як знаємо з статтей Аполлінера, як також з власних писань мистця, він у своїй кар'єрі вже з ранніх років цікавився мистецтвом давніших епох і цивілізацій, як джерелом своїх власних інспірацій, особливо експресивністю стародавнього єгипетського і візантійського мистецтва. Зразки дуже ранніх праць Архипенка, з 1907—08 років, особливо віддзеркалюють його захоплення образотворчими ідеями далекого Сходу і західного середньовіччя. Важливіші дещо ближчі нам джерела, які впливали на розвиток творчості Архипенка, українські археологічні розкопи. У статті про Архипенка з 1965 року в «Ранку» Андрій Німенко згадує про

⁹ D. H. Karshan ... p. 18.

вплив археологічних розкопів на Україні на молодого Архипенка.¹⁰ Шкода, що автор не подає точних даних щодо цього, бо це могла б бути цікава інформація в аналізі розвитку творчості Архипенка. Однак від Німенка і з інших джерел довідуємося,¹¹ що це мали бути широко відомі на Україні масивні жіночі постаті — «баби». Цікавим є те, що декілька авторів підкреслюють важливість участі мистця в археологічних експедиціях під час його студій у Києві, де він перебував до 1906 року і виїхав, не погоджуючися з архаїчними методами навчання. Найраніші відомі зразки праць Архипенка з його паризьких років, куди він приїхав 1908 року, після короткого перебування в Москві, віддзеркалюють можливі зв'язки з джерелами розкопів на Україні. На виставці творів Архипенка в Музеї модерного мистецтва в Нью-Йорку є декілька зразків, як «Жінка» і «Сузанна» з 1909—10 років, які тяжко нав'язати до будь-яких інших джерел, крім староукраїнських. У цих працях ще не помітні ознаки зацікавлення кубістичними ідеями, однак є дуже наявне зацікавлення масивністю, як експресивним скульптурним засобом. Мистець зображає фігури в масивних бльоках, без зайвого висовування форм поза них, що дає їм саме такий тяжкий, бльокуватий аспект, що його можна нав'язати до згаданих прикмет фігур, які Архипенко міг бачити під час археологічних експедицій. До речі, репродукції кам'яних «бабів» з південноукраїнських степів 11—13 століття в «Історії українського мистецтва»¹² вказують на дуже близьке споріднення із згаданими паризькими творами Архипенка. Без сумніву, зацікавлення мистця цими фігурами було спричинене до великої міри усвідомленням сили експресивності їхніх тяжких форм. Зацікавлення Пікассо африканськими масками, а раніше іберійськими мистецькими джерелами було викликане також їхньою експресивністю.

Таке зацікавлення масивністю форм втратило свою домінуючість у дальших експериментах Архипенка. Пізніші ідеї, які стимулювали уяву мистця, були чітко зв'язані з новими можливостями в скульптурі, які виявилися в розвитку кубізму в малярстві. У 1908 році, коли Архипенко приїхав до Парижу, кубізм у малярстві був у початкових стадіях. Перша важлива кубістична праця «Ле демуазель д'Авіньйон» Пабльо/Пікассо появилася 1907 року, однак довший час лежала зрульована в студії мистця. Назва «кубізм» виникла дещо пізніше і була вживана спершу спорадично. Згідно з

¹⁰ Андрій Німенко, Енергія таланту. «Ранок» ч. 8, серпень 1965, Київ.

¹¹ У каталозі виставки «Століття прогресу» 1933 року є також згадка, що Архипенко брав участь в археологічних експедиціях.

¹² Історія українського мистецтва, том I. М. Ю. Брайчевський, Мистецтво народів південноукраїнських степів та Криму за середньовіччя. Київ, 1966, стор. 89.

критиком Люї Вокселем, цей термін походить від маляра Матісса, який вперше зауважив наявність «кубів» у картинах деяких малярів. У ранні роки перебування в Парижі Архипенко зумів не тільки започаткувати в скульптурі паралелі кубістичних новацій, але й знайти багато більш радикальні можливості вислову. Безсумнівним початком кубістичного новаторства Архипенка був уже згаданий 1912 рік, на який припадає велика кількість його новацій. Сам мистець у книзі «Архипенко: 50 творчих років» також згадує 1912 рік, як початок багатьох своїх скульптурних ідей.

Однією з важливіших новацій кубізму було безпрецедентне трактування порожнечі, чи негативного простору, і нові композиційні можливості, пов'язані з уживанням цього негативного простору, який в інших аспектах завжди цікавив мистців. У своїх розв'язках кубісти, однак, доводили, що простір не обов'язково менш реальний у сприйманні мистецького твору від твердого тіла. У працях Сезанна, предтечі кубізму, наприклад, небо не пласке, а представлене як тактильний, чітко здефініюваний об'єкт, не менш твердий, ніж інші тверді об'єкти, зображені на картині. У фрагментованих площинах праць Пікассо також простір набирає конкретності, коли зображені об'єкти часто втрачають чіткість контурів, зливаючись з простором. У більш радикальних скульптурних розв'язках Архипенко часто залишає порожніми частини тіла постатей, як обличчя, наприклад, підкреслюючи таким способом важливість негативних просторів у мистецькому сприйманні. Бо не можна сказати, що обличчя жінки в одному з кращих зразків експериментації мистця з діянним простором, «Жінка, яка чешеться» (1915 року), з виставки в Музеї модерного мистецтва, яке є звичайно порожнечкою, є менш реальним чи конкретним у сприйманні глядача. Навпаки, така порожнеча є більш іпнотизуючим центром своєю несподіваною розв'язкою. Щобільше, є помітна і певна експресія, як це бачимо з легкого нахилу голови. Відношення між порожнім простором і твердими площинами в багатофігурних скульптурах, як «Танцюючі фігури», також цікавить мистця. У цій праці обведений простір стає зовсім виразною, конкретною площиною і має реальність та динаміку для перцепції глядача, значить — порожні простори стимулюють уяву глядача до співучасті. Спроби розбити перешкоди чи розрізнення між об'єктами і простором, у підкресленні діяння негативних просторів, можна простежити і в розвитку філософської думки. Тут маємо на увазі наголос на перцепцію і на критерії часу взагалі, як це помітно в працях Бергсона. Бергсон, до речі, мав дуже великий вплив на творчість кубістів, саме на їхні спроби звести категорії процесу в сприймання мистецьких творів, що й помітне в незалежності від вимог стабільності об'єктів. Що Архипенко свідомий впливу ідей Бергсона на нові мистецькі синтети, стверджено в основних принципах писань мистця, як також у беспосе-

редніх цитатах з праць Бергсона в книзі «Архипенко: 50 творчих років».¹³ Щодо негативного простору, то Архипенко вважає, що він устійнює матеріальність неіснуючого завдяки реконструкції глядачем відсутнього об'єкту в пам'яті,¹⁴ тобто наголос кладеться на перцепцію, на активну співучасть глядача, як вирішальний фактор мистецької реальності. Треба підкреслити, що такі новації у визволенні від об'єкту і в новознайденій важливості перцепції були важливим поштовхом у дальших експериментах у скульптурі 20 століття.

Вживання негативного простору, як дуже конкретного елементу в мистецькій творчості, споріднене з вживанням угнутих і вигнутих форм. Як і в випадку порожнеч, експерименти кубістів віддзеркалюють релятивність матеріальності і підкреслюють важливість перцепції чи акту сприймання мистецького твору. Ця проблема цікавила малярів-кубістів уже раніше, як помітно з початкових спроб з вгнутими і вигнутими площинами у «Ле демуазель д'Авіньон» (1907). Однак, коли малярі експериментували з зображенням вгнутости і вигнутости площин, Архипенко експериментував з дійсною тривимірністю таких можливостей. Один з кращих зразків на виставці в нью-йоркському Музеї модерного мистецтва, в якому помітне найвідважніше вживання угнутих форм, треба вважати «Сидячу чорну вгнутість» з 1916 року. У цій праці вгнуті площини, як це помітно у виглиблених ногах фігури, роблять враження вигнутости, тобто наявність вгнутости форм ніг вражає як їхня повнота. Мистець знову ж успішно вказує на те, що сприймання є релятивне, що відчуття твердості об'єктів не залежить тільки від наявности маси, але може бути стимульоване також і відсутністю її. Отже, діяння порожнечі не обов'язково менш конкретне чи реальне, ніж маси, і відчуття конкретности залежне від сприймання, від співучасті глядача.

Проблема експресії руху в контексті статичних засобів образотворчого мистецтва була одним з важливіших зацікавлень Архипенка, також у ранні паризькі роки. Тут мається на увазі намір мистця спонукати у глядача почуття живучости чи руху, як результат процесу бачення, без вживання дійсних рухомих частин у мистецькому творі. Це відмінне від концепційного зображення руху, при чому мистець представляє об'єкт або фігуру в позі руху, як бігуна, наприклад. Тут ідеться про формальні засоби, як фрагментацію площин, що змушує глядача відтворювати рух у самому процесі бачення або настирливість встановлення напрямку лінійми, які виражають переконливі сугестії руху. Як відомо, експресія руху була особливим зацікавленням італійських футуристів, які скристалізували свої важливі новаторські ідеї приблизно в

¹³ Alexander Archipenko and Fifty Art Historians, Archipenko: Fifty Creative Years. Tekhne Press, New York, 1960, pp. 57, 87, 89.

¹⁴ Там таки, стор. 56—57.

той час, коли й Архипенко реалізував їх у скульптурі. На відміну від футуристів Архипенко не вірив у великі можливості досягнень у цьому напрямі тільки при вживанні нерухомих частин. І правильно, бо хоча статичний твір може викликати почуття динаміки у глядача завдяки певним формальним комбінаціям, однак це мусить залишатися ілюзією руху. У працях Архипенка є помітна евокація динаміки, відтворення руху глядачем у процесі бачення і є також зображення фігур у позах руху. Прикладом останнього на виставці в Музеї модерного мистецтва є «Хід» (1916), дещо бароккова концепція фігури в ході, і «Бокс» (1914), праця, в якій, крім зображення боксерів у русі, є також експресія руху засобами спрощення форми і підкреслення рухомості фігур динамікою ліній. Тут є фігури в позі руху і пластичні засоби, які акцентують рух. Зразки фігур у нерухомих позах, в яких, однак, наявна евокація динаміки бачення, є «Чорне сидяче торсо» (1911),¹⁵ також з виставки в Музеї модерного мистецтва. Ця праця є однією з кращих композицій Архипенка, в якій наявне сильне почуття руху ліній без небезпеки надто легкого ліричного ритму, який помітний у деяких пізніших творах мистця. Більш складне зосередження динаміки помітне в «Мадонні скель» (1912), у праці, яка, не зважаючи на малий формат, викликає несподівано сильну і безнастанну динаміку бачення. У цій праці Архипенко особливо зосереджується на фрагментації площин, і саме це спричинює інтенсивність динамічності бачення. Крім вищезгаданих сугестій руху, Архипенко також цікавився можливостями зображення дійсного руху в мистецьких творах. Зразком такої праці є «Медрано І» (1912), в якій мистець застосовує дійсні рухомі частини. Як результат дальшого зацікавлення проблемою зображення дійсного руху, Архипенко створив й опатентував 1924 року машину для рухомого малярства, т. зв. «Архипентуру».

Вищезгадані новації Архипенка, а особливо проблема руху в мистецькому творі, віддзеркалюють його зацікавлення проблемою перцепції, що захоплювало увагу й інших мистців того часу. Таким чином, розв'язуючи проблему рухомості, мистці практично старалися перемагати обмеження простору і виходити в обсяг часу, що пов'язане з намаганнями в інших ділянках, як у модерній фізиці, затерти різницю між часом і простором. Тут сильним знаменником є вже згадана перцепція, важливість якої у мистецтві помітна в інтерпретації сюжету мистцем і в сприйманні твору глядачем. У працях мистців, які цікавилися цією проблемою, експресія часових критеріїв виявляється, крім акцентування діяння пер-

¹⁵ Організатори виставки в Музеї модерного мистецтва ставлять під сумнів дати праць, подані Архипенком. Беручи до уваги розвиток новаторських ідей у західному мистецтві, є деякі підстави для такого застереження.

цесії та інших, вже згаданих, засобів експресії руху, також у спробах зобразити об'єкти в стадіях зміни (профіль і фронтальність обличчя тієї самої фігури), що проявляється в працях Архипенка тільки в мінімальних аспектах. Багатогранність розв'язок, як й інтенсивність експресії в мистецьких творах, в яких евокація руху є успішна (коли глядач ніколи не залишається з формою, не відчуває її статичности, а є постійно заангажований), вказують на важливість часових критеріїв у мистецтві.

Зацікавлення експресією часу в мистецтві треба вважати безпосереднім відгуком на домінуючі ідеї еволюції, які саме акцентують радше процес, ніж стабільність. Такі думки, як тяглість трансформації природи, спонукали мистців не тільки до реінтерпретації їхнього довкілля, але також, як це помітне в працях багатьох з них (Мондріян і Малевич), до теоретичного обґрунтування своїх зацікавлень, Архипенко, який був пов'язаний з пластичними і теоретичними шуканнями своїх сучасників, особливо кубістів, також теоретично обґрунтовує своє розуміння проблем зміни чи процесу. У ширшому есеї в книзі «Архипенко: 50 творчих років» мистець виявляє інтенсивну свідомість постійного діяння космічних сил. Завдяки тому самому космічному динамізмові, який є основною творчою силою у всесвіті, існує універсальна єдність і подібність між найвищими і найнижчими формами, тобто солярними системами і клітинами, згідно з Архипенком. Він підкреслює відношення мистецької творчости до космічної і бачить мистецтво як віддзеркалення творчих сил всесвіту. Щобільше, процес творення є продовженням універсального процесу, і творча організація мистця є споріднена з організацією форм у природі. Хоч мистецтво є процесом конкретизації, матеріальним устійненням невідомих сил, однак творчою ціллію є експресія живучости, тих сил, які мистець сприймає в своєму оточенні. Підкреслюючи важливість вияву живучости в мистецькому творі, Архипенко вважає, що статичне мистецтво є те, яке імітує форми природи, а динамічне таке, яке кристалізує інтуїтивно відчуті сили, коли форма випромінює з себе назовні свою духовість. Архипенко підкреслює подібності, які він бачить у творчості всесвіту і мистецтва з майже релігійним переконанням. Його ранні зацікавлення іншими культурами, до речі, є виявом сенситивности до старовинних вірувань, що й відзначає Аполлінер, який добачає сильні релігійні впливи на творчість Архипенка.¹⁶

Теоретичні зацікавлення Архипенка важливі особливо тим, що вони кидають світло на його досягнення в скульптурі і поглиблюють їх. Це тісно пов'язане особливо з згадуваними проблемами експресії руху, чи то в динамічних, чи ліричних аспектах, що помітне в працях Архипенка впродовж довгих років його мистецької праці. Щобільше, він дає обшир-

¹⁶ D. H. Karshan ... pp. 12—13.

ну синтезу таких ідей початку століття, якими цікавилися його сучасники в мистецтві, які віддзеркалюють конкретні цілі і проблеми мистецтва того часу.

Дальшим важливим вкладом Архипенка в розвиток сучасної скульптури було вживання різних матеріалів у тій самій композиції. Коли згадувані вище новачі в скульптурі, хоча були більш радикальні, все ж слідували після подібних новацій у малярстві, вживання різних матеріалів в одному творі в скульптурі було вже паралельне до подібних шукань у малярстві. Іншими словами, як Пікассо в малярстві («Still Life With Chair Canning»), так Архипенко в скульптурі започаткували ідеї вживання різних матеріалів у 1912 році. Однак, коли Пікассо вживав у ранніх працях двовимірні об'єкти в своїх коляжах, Архипенко вживав дерево, метал, скло та інші тривимірні матеріяли у своїх конструкціях. Що значить, що у ділянці вживання різних матеріалів Архипенко не тільки був передовим, але навіть радикальнішим і сміливішим новатором того часу, ніж Пікассо. Особливо сильно вражає вже згадана праця «Медрано I», в якій мистець вживав дерево, скло і дріт у першій спробі конструктивізму.

Скульпто-малярство є ще одним з ранніх новаторських досягнень Архипенка, які були інспіровані давніми джерелами (наприклад, єгипетська мальована скульптура). Як вказує назва, це в першу чергу розмальована скульптура, хоч Архипенко вживав також кольорові матеріяли, як мармур і бірюзу. Історики мистецтва загально визнають Архипенкові першість у введенні кольору в скульптуру, як, наприклад, критик Гілтон Креймер у «Нью-Йорк Таймс» від 27 лютого 1964, після смерті мистця. Варто відзначити, що Архипенко часто вживає декілька своїх ідей чи відкрить в одній праці. На виставці в Музеї модерного мистецтва і в Галерії Даненберг були такі зразки, наприклад, синтеза скульпто-малярства і конструкцій.

На виставці в Музеї модерного мистецтва був також зразок майже безпредметної праці Архипенка, «Силоета» 1913 року, коли зацікавлення безпредметністю було в початкових стадіях. Цей твір вказує на те, що Архипенко був також одним з перших у реалізації можливостей безпредметності. Треба підкреслити, що Архипенкове зацікавлення безпредметністю було радше виявом шукань за «чистою» формою, а не спробою досягнути завершення в можливостях безпредметності. В його працях пізнання фігур є завжди сильним елементом у сприйманні творів. Хоча сутестії дійсних об'єктів є часто мінімальні, вони все ж конечні, бо збуджують асоціації постатей, тобто дають додаткову площину діяння, якої безпредметність не має. Часто, як у «Кімоно» (1961), з виставки в Галерії Даненберг, два отвори в майже безпредметній фігурі збуджують асоціації персоніфікації, дають відчуття істотности в сугестії двох очей, які дивляться на нас. Підсилені спрощенням абстракції і дистансовані від дослів-

ности фігури, такі отвори мають у собі щось гіпнотичне, щось, що нагадує живучість і безпосередність. Хоч у мистця є такий періоди більшого натуралізму, коли помітний поворот до дослівнішої студії моделю, більшість його праць є абстрактні, однак з наявними асоціаціями до моделю. Треба підкреслити, що і в точному зображенні об'єкту і в дистансуванні від нього в Архипенка є витриманість бачення і в абстракції, і в «реалізмі».

Не зважаючи на багатогранність Архипенкових шукань у скульптурі, експресивність його творів є все ж критерієм його мистецької величини. Дві експресивні характеристики домінують у працях Архипенка і повторюються впродовж його мистецького життя: ліричність і драматичність вислову. Переконаливість експресії його праць, чи то їхньої монументальності або динаміки, чи то спокою або лірики, унаглядно творчий потенціал мистця. В такій праці, як «Гондольєр» (1914), мистець зумів кількома лініями і спрощенням фігури передати характер і акцію сюжету і досягнути недвозначної експресії. Експресивність його творів переконлива особливо тоді, коли він не зосереджується на грі поверхні, а висуває потенціально динамічність ліній. Часто малі форматом праці роблять враження більш монументальних розмірами, як «Старий голландський рибалка» (1942), праця, в якій завдяки спрощенню фігури ми свідомі масивності плечей і рішучості ходи. Кубістичні досягнення мистця в скульптурі вказують на те, як суцільно він володів формальними тривимірними засобами, зумівши передати чіткість форми і сильне почуття структури. Особливо унікальним є його контроль засадничо гранчастих кубістичних форм і вміння виявити тонку ліричність у контексті цих засобів, наприклад, у «Нагинанні» (1912?). Також завдяки контролюєві і структуральній певненості Архипенко зумів досягнути несподіваної сили і гармонійності у складніших багатфігурних працях.

*

Хоч роки перед приїздом Архипенка до Америки вважаються найбільш плідним щодо новаторства, американські роки мистця також включають деякі важливі новації. Найцікавішими з них треба вважати експерименти з прозорою пластикою, особливо з освітленням, що їх Архипенко започаткував 1947 року; з них помітні можливості змін форм при зміні світла. Нав'язують ці експерименти до зацікавлення мистця проблемою рухомості. Однак, під час перебування в Америці Архипенко в першу чергу поглиблював експресивні можливості своїх ранніх ідей. Виявом цього були зразки його праць на виставці в Галерії Даненберг, і водночас це доказ, що ранні ідеї залишилися сильною інспірацією його пізніших років. Як і Пікассо, Архипенко зберіг кубістичне зацікавлення також у пізніших періодах своєї творчості. Вертаючися до кубістичного трактування площин, він зна-

ходив нові можливості розв'язок, як це помітне в останній праці «Цар Соломон» (1963), в якій, завдяки кубістичним засобам гранчастості форм, Архипенко висуває драматичні можливості, особливо маєстатичність фігури. У більш ліричних концепціях пізніших праць Архипенка найкращі є ті, в яких він досягає експресії лірики без того, щоб вживати легкого ліризму. До таких кращих праць належить «Срібне торсо» (1931), в якому є винахідливість і рішучість лінії, не зважаючи на виразну ліричність у легкості нахилення фігури. В цій праці бачимо також один з важливіших засобів експресивності у творач Архипенка, а саме несиметричність, яка вражає силою несподіваного. Легкості відчуття, особливо в жіночих фігурах, Архипенко досягає до великої міри засобами спрощення і сугестією руху лінії, переборюючи тяжіння матеріялу динамікою і живучістю засобів. Треба визнати, що наявна, дешева лірика часто помітна в пізніших творах Архипенка і вражає неперсональністю абстрагування, як у схематично заокруглених грудях і клубах. Такі праці особливо вказують на обмеження процесу абстрагування, коли, при віддалі від життєвого елементу і в легких розв'язках, як у рутинному повторенні ліній, криється небезпека втрати комунікативності і можливість непереконливості експресії.

Інші ранні зацікавлення Архипенка, як експресія руху і скульптно-малярство, помітні в багатьох нюансах в його пізніших працях. Мистець повертався до фігури в русі, наприклад, багато разів знаходячи велику кількість можливих інтерпретацій цього сюжету. Однак у деяких випадках, як у творі «Хід» (1957), є грубість і брак чіткості і децизії експресії, бо мистець надто зацікавлений в оздобленні поверхні за ціну експресивності руху фігури. Рання винахідливість Архипенка часто проявляється в пізніші роки, як у зразку скульптно-малярства «Овальна фігура» (1957) з виставки в Галерії Даненберг, в якій вирізана форма в овалі творить фігуру, себто фігура створена виключно негативним простором. Згідно з деякими знавцями творів Архипенка, останнє, як і перше, десятиліття його мистецької праці було найуспішніше. Ближче ознайомлення з останніми працями Архипенка приводить також до більш позитивної оцінки його творчості взагалі. Пілтон Креймер, у «Нью-Йорк Таймс» від 14 травня 1967 зауважив з нагоди меморіяльної пересувної виставки Архипенка, що мистець є оригінальніший, «як це було визнано досі»; а в тій самій газеті від 24 липня 1970 цей автор знову ставить проблему реєвалюації Архипенкової творчості, яка зацікавила багатьох інших мистецтвознавців. Певний новаторський занепад мистця в його ранні роки перебування в Америці є незаперечний, бо легко простежити, що свої домінантні новаторські довершення Архипенко реалізував здебільшого в Європі. Деякі з критиків мистця зауважують, що в час приїзду Архипенка американське мистецьке середовище не було готове на більш революційні мистецькі

ідеї. Це, до речі, був час, коли американські мистці залишали свою країну для більш стимулюючих мистецьких центрів в Європі. Однак уже тоді Архипенко передбачав динамізм і розмах у мистецтві Америки, але, будучи особисто ізольований від більш активних і живих мистецьких центрів, постраждав і в особистому мистецькому розвитку і в пам'яті мистецтвознавців світу.

У новому зацікавленні Архипенком мистецтвознавці вказують на те, що багатство його новаторських довершень і переконливість експресії його кращих творів заслуговують на переоцінку з метою віддати йому передове місце, яке йому належить серед мистців нашого століття.

Про технологічний і метафізичний кшталт мислення

Віра Вовк

Моя стаття «Україно, моя любове» відкрояла мене від тієї української еміграції, що радо реагує друкованим словом на друковане слово. Приватно багато людей переслало мені вияви своєї симпатії та солідарности. Не буду відповідати по-іменню різним особам і журналам: годі освідчувати когось, хто вже знає все без решти, а крім цього — я не вживаю в дискусії базарного тону, притаманного деяким нашим інтелектуалам.

Звертаюся знову до своїх друзів з Нью-Йоркської групи, бо не можу дозволити, щоб сторонні люди сіяли серед нас інтриги і приписували моїм словам свої власні інтерпретації. Хоч я знову буду де в чому сперечатися з Богданом Бойчуком, Юрком Тарнавським або й цілою групою, я робитиму це з певністю, що ті люди спроможні на справедливість і щедрість, яка готова підвестися над особистими неузгідненнями до дальшого і ще інтенсивнішого співробітництва для української культури. За працю ті самі патетичні голоси в пресі аж ніяк не гладять нас усіх по голівці, не те щоб нам мріяти про якусь конкретну допомогу, як це водиться в розвинених суспільствах, що не тільки на словах виявляють свої ідеали.

З Нью-Йоркською групою, які не були б між нами ідеологічні чи товариські спори, в'яже мене праця, яка вже принесла досить доброго овочу. Особисто я не вважаю себе членом цієї групи, бо вважаю себе самовладною «групою Ріо-де-Жанейро» з автономією думки і смаку; воно аж ніяк не заперече дружби і повного визнання всіх безперечних заслуг, що їх має Нью-Йоркська група. Наше спілкування зросло природно в довгому процесі листування, особистих зустрічей із часто дискусійними розмовами, спільними перекладами з української і на українську, літературними вечорами. Це довголітнє нашарування, навіть якби тут і не входила особиста приязнь між нами, не стерти одним мазком, бо йдеться про людей, що зміють підвестися над своїми сантиментами. З другого боку, я не бачу ніяких причин (думка непричетних мені зовсім байдужа), щоб одверто не подискутувати з друзями на дискусійні теми. Моя стаття не мала наміру когось образити, навчити чи заатакувати чийсь позиції, бо це проти моїх засад толерантности. Я бажала тільки, ко-

ристуючися правом вільної думки, висвітлити проблему, що ми таки не маємо великоформатного філософського полотна і що від Сквороди нічого не діється в українській філософії. Вбачаю у фразі: «Я вірю тільки в свій сумнів» або глибоке метафізичне страждання, або горду і самовдоволену піруету перед дзеркалом, і тут я не хочу бути суддею чужої душі і пораджу Богданові Бойчукові перевірити своє сумління так само, як я перевірила своє, читаючи його закиди. Доведеться поставити кілька крапок над «і»:

Богдан Рубчак, листовно, заявив, нібито я написала свою статтю «розчулившись» статтею Тарнавського, яка шахує Лукашів переклад Льорки і яку я нібито перечитала трохи квапливо і необережно. Стаття мене зовсім не «розчулила», бо в підставових проблемах я з нею згідна, і це може підтвердити Григорій Кочур, який погоджується з агресією, але не погоджується з приписами Ю. Тарнавського і сам елегійно-іронічний Микола Лукаш. Подруте, я перечитала її таки докладно, бо якраз перекладала драми Льорки, і проблема перекладу віршованих частин була для мене дуже актуальна. Все таки слід висловити кілька спостережень на тему перекладу.

Перекладати можна на різні лади, через різні призми: модернізувати, іронізувати, українізувати, парафразувати і т. д. Кожний з цих жанрів може стати шедевром. Ідеальний, вірний переклад (а про це йшлося Тарнавському), мусів би віддати якнайбільше з оригіналу з усіма його засобами: мовними, образними, звуковими, символічними. Самозрозуміло, що Лукашів переклад українізує. І в рамках свого перекладницького жанру він безперечно майстерний. Зате переклади Нью-йоркської групи (включно з моїми власними) дають наголос на образ, добір слів у їх точному відношенні до оригіналу; в Юрка Тарнавського, зокрема, на синтаксичну будову фрази, що імітує оригінал (тому часто враження штучності), залишаючи здебільша незайманими питання плинності і спонтанності. Якраз це роблять підрядники, і ображатися знову таки нема за що. Безумовно існують межі точності перекладу, і деякі пропозиції Тарнавського переконують на користь Лукаша.

Мені особисто щось інше важливе: брак розуміння народної творчості, яким дише кожний Юрків рядок. Приклад з народної поезії, що її він наводить у своїй статті — поганюючий зразок, яким йому вигідно боронити свою тезу. Я не збираюся картати Тарнавського за те, що український фолкльор не править йому особисто за джерело надхнення, бо це його приватна справа, але Льорка знав, любив і використовував фолкльор, звісно через сітку своєї оригінальної особистості. У своїй статті я хотіла тільки звернути увагу на красу і гідність народного мистецтва, зокрема українського, якого не знає Юрко Тарнавський або: який знає його епігонство і розклад, бо ними, на жаль, засмічені тепер як

Україна, так і еміграція. Ось про що йшлося мені в моєму уявному листі до Тарнавського.

Щоб закінчити: вважаю, що дискусійні статті такого жанру потрібні; ми всі можемо не погоджуватися з нашими співбесідниками, але не пошкодить передумати свої позиції. Лукаш, може, і не послухає Тарнавського (що правдоподібно), але тепер свідомо буде йому заперечувати, якщо таке його переконання. Між колегіальним обожнюванням і аrogантністю є ще золота середина: справедливе, доброзичливе спілкування, в якому можна собі все сказати без заздрости і образ. Таке спілкування, побудоване на людській порядності, зобов'язує всіх однаково. І я не люблю ставитися ні до кого з моїх київських, львівських, донецьких чи чернігівських колег з побожним подивом (завжди буду їх любити і критикувати), як і не готуюся ставити їх передчасно між геніїв, бо таких у нас надто багато, але це стосується також Юрка Тарнавського і Емми Андіївської, хай живуть і творять нам довгі роки!

Доведеться обмахуватися від різних оскаржень, — не з потреби, а радше ради ґрунтовности.

Богдан Бойчук закидає мені патріотизм, Марко Антонович (не член Нью-Йоркської групи) — брак патріотизму. Оскільки плюс і мінус вимазують себе взаємно, зайві були б дальші розмови, і все таки я бажаю заглибитися в деякі деталі.

Моя стаття розповіла швидкими мазками про дар дружньої теплоти, з якою зустрічали мене люди, зокрема колеги по перу, на Україні. Підкреслюю, що тут — не перечулення і не патріотизм, коли я скажу ще, що ніде я не надібалася стільки скромности і щедрости, зрозуміння і довір'я, як там. Все це робить славу не мені, а тим людям, як нам робить славу кожний жест братерства до Драча, Павличка чи Коротича, що були між нами. Правда, я могла про них усіх ширше розписатися, але стаття не мала амбіцій мемуарного жанру; її характер був радше дискусійний. Дехто виніс з неї враження, наче то я бажала заблестіти ерудицією. Якби так сказали мої ліниві студенти, мотиви були б мені прозоріші.

Якби хоч люди нарешті зрозуміли, як мало в мене потреб виблискувати чи імпонувати! Якби хоч добродушний О. Рань, який во дні они написав колосальну похвальну статтю на «Духи і Дервіші», відчув, як глибоко він засоромив авторку, яка свідомо своєї людської і мистецької незакінчености. Багато більше засоромив він мене, ніж усі памфлети політичного порядку, на які доводиться здвигати плечима, бо про те, чи наші вчинки щирі й виправдані, вирішує не думка необізнаних людей і груп, а сума всього нашого життя.

Знову декого дратують мої ідеї, писані з великої літери. Йшлося про те, щоб оминуті можливі непорозуміння і ві-

дрізнити тотальність від фрагментарности, отож, наприклад, правду взагалі від релятивної правди чи правдоньки. Показалося, що навіть так не обійшлося без непорозумінь, і деякі читачі не зуміли відрізнити правди взагалі від її карикатури, абсолюту від його різних викривлень.

Хочу ще раз вяснити свої твердження.

Ми можемо сказати, що з позиції націонал-соціалізму були виправдані Дахав і Авшвіц; з позиції сталінізму — концтабори і розстріляне відродження, з позиції американського мілітаризму — Гірошіма і Мілай, з позиції релігійних фанатиків — палення еретиків і т. д. Але коли говоримо про абсолют, усі ці системи кришаться як карикатурні. Ніякий макіявеллізм не веде до правди взагалі.

На жаль, таку помилку робить також і Богдан Бойчук, коли пише, що «якраз почуття її (себто: моєї — В. В.) абсолютности дало 1933 рік, Дахав, Авшвіц, палення бібліотеки в Києві, підсикання пам'ятника Шевченкові, не згадуючи вже про всякі інквізиції, хрестові походи і т. д.» Чи не надто багато спроможностей приписує Бойчук почуттям людини, з якою дружить? Хоч з «почуттям релятивности» вигідно пересовувати вартості за індивідуальними вподобаннями аж до їх суперечностей, я не буду приписувати Бойчукові різних негуманних справ, тільки радше дуже гуманну і людську: маленьку колегіяльну задрість.

Альберт Айнштайн, творець теорії релятивности, вірив у абсолют і не намагався заступати кібернетикою чи своїм інженерським дипломом збивати з ніг метафізичне мислення. Я не маю претенсій до Богдана, що йому не до смаку мій хід думок, але раз він визнає, «що всяка опінія можлива і сприйнятлива», дивуюся, що він не толерує моєї, і яка тут послідовність «технологічного мислення», з якого він такий гордий? Далі питаю себе: чому Богдан обриває мою цитату: «Я не поборою людей і систем, тільки те, що несправедливе в якійсь системі, чи позане в якійсь людині»? Адже обірвати кінець речення в цьому випадку міняє тотально його зміст. Щоб не погодитися зі мною, не треба було вживати аж таких трохи сумнівних засобів.

З патріотизмом, якого сам відпекується при кінці статті (а я не вважаю патріотизм — у рамках справедливости — чимось поганим), він пригадує мені Шевченкові слова «Та не однаково мені». Я дозволю собі у відповідь Богданові пригадати десяту частину Франкового «Мойсея», від слів «О Ізраїлю, чудо мое», і спитати, чи в автора тієї поеми також був викривлений хребет?

Якщо хтось твердить, що моя любов «нелюдська» (а «людська» залежна від таких поверхових прикмет, як колір очей), я сприймаю «нелюдськість» своєї любови як найбільший комплімент! Можна уболівати над кимось, хто любить жінку за голубизну її очей, бо насправді не особу він любить, а якусь її зовнішню прикмету. Хто любить особу, любив би ще

тотальніше і трагічніше, коли б її очі набігли кров'ю або коли б там були не очі, а дві червоні ями.

Ясперс говорить про «незаступимість предмету любови», про любов як життєве зобов'язання і тотальну відповідальність.

Тому відповім серйозно одному панові на глумливу заувагу, буцім то «коли Віра Вовк іде з каваліром, то вона, мабуть, також не думає весь час про Бога»: чим глибші були б почування В. В. до того «каваліра», тим конечніша була б думка про Бога. І навіть якби В. В. ішла з тим «каваліром» не Божими стежками, якби вона так вирішила з власної свідомої волі, присутність Бога була б ще настирливіша, ще пекучіша. Як я знаю В. В., вона зробила б *усе*, щоб погодити Бога з своїм серцем, а якби воно було неможливе, вона пішла б, мабуть, за серцем і страждала б роками і роками.

Тому не варто канонізувати Віри Вовк, а потім осмішувати ту канонізацію. Щоб вірити чи шукати істини, не конче треба бути святим. Це найревніше робили великі грішники. Християнство якраз тим многогранне і широке, що залишає людині її особистість, не робить з неї шаблону, не розмежовує на біле і чорне.

Якщо йдеться про агностиків, то мені ближчі ті, що зі Сходу, ніж ті, що з Заходу. Ті з Сходу стали агностиками — у великій мірі — з історично-політичних причин; ті з Заходу — по більшості — через скептицизм і зарозумілість духу. Фавсти з подвійними душами в грудях існують рідко. Ніхто, зрештою, не забороняє нікому захоплюватися суперечливими Ніцше, Сартром і Жідом, хоч вони в своїй філософії настільки неконсеквентні, наскільки суцільно консеквентні Маркс і Кльодель, якими дозволено також і не захоплюватися. Я не писала про «нефілософа» Камю, це — наклеп. І такі його слова, як: «Краса — нестерпна... Вона об'являє нам на хвилину вічність, яку ми хотіли б протягнути на цілий час», мають у собі щось дуже близьке до моїх власних роздумувань.

Загально про мої «туристичні» спогади: вони аж ніяк не мають претенсій гльобально віддзеркалювати панораму на Україні. Самозрозуміло, я не погоджуюся з концтаборами, політичними в'язницями і засуджую неволю слова чи творчости, хоч і де вони були б. Висловивши свою солідарність з Дзюбою і Солженіцином, я так і сказала.

Питаюся тільки, чи кожний турист з України до західного світу повинен також, по повороті на батьківщину, писати про питання негрів у США, про Мілай і про гашиш? І що люди, тут і там, обіцяють собі з такої розумної тактики? Зрештою, я не проти того, щоб про ті речі писали, але проти того, щоб такі теми правили комусь за патріотичний обов'язок.

Якщо мої слова комусь болючі, він мені не вірить. На це нема іншої ради, ніж життєвий досвід. Зрештою, не про мою особу йшлося мені в тій статті. Я старалася бодай би

імпресіоністичним накраплюванням показати момент своєї зустрічі з динамізмом молодшої України. Додам ще свою особисту думку, що не на еміграції, а таки на Україні народилися найвищі досягнення молодшої поезії, і то судячи з творів, які ще, на жаль, не появились друком. Більші вони глибиною своєї стихійної ворожбитности, поетичної сугестивности, нащиченої цілою гамою людських емоцій.

Хай це не править за образу моїм друзям з Нью-йоркської групи, що думають інакше, бо я вірю одночасно і в їхню вітальність і високо ставлю їх над численними не-поетами, про яких тут і згадувати не буду. Якщо я щонебудь критикую, це тому, що працюю тепер інтенсивно і критично над модернізмом і розшифрую в ньому надто багато експериментального, незрілого, а то й несерйозного і невдалого, але воно стосується подекуди і освячених канонів сучасного світового мистецтва. Про це думаю написати ширшу розвідку. До всього іншого вважаю, що моя думка не може пошкодити Нью-йоркській групі, тим більше, що я змінила в одному місці свою думку, перечитавши Бойчукову статтю (публіковану на парафразі моєї, не можу не помітити з естетичною насолодою). Спростовую:

«Історія України відбувається там, де живе і творить українська людина».

Тому, Богдане, залишім збоку всі зайві непорозуміння і колючки, бо ніхто не марив образити ні тебе, ні наших спільних друзів. Сідаймо за писальний стіл,

... Бо час короткий, вечоріє гра,
 Ще крок і стане ніч. Епоха й люди
 Злиняють, наче вишивка стара.
 У вухо голки тиснуть верблуди,
 І хаотичний світовий екран.
 Тож звеличаймо ті великі дива,
 Що об'являють і просте й правдиве.

Проясень

Дякуючи за чудесне слово «проясень» Тодосеві Осьмачці, хочу прояснити значення своєї цитати: «Бо не почуття релятивності правди, а почуття її (тобто правди, а не Віри Вовк) абсолютності дало 1933 рік, Дахав, Осьвенцім і т. д.».

Ніякого речення Віри Вовк я не обривав. Цитую: «Я не поборою ніякої системи, я не гордую жодною людиною». Тут речення кінчається (див. «Сучасність», ч. 3, 1970, стор. 98). Є друге речення: «Я поборою те, що несправедливе в якійсь системі, і засуджую, що погане в якійсь людині». Я не наводив цього речення, щоб Вірина філософськість була хоч трохи послідовна... Бо поборювати несправедливе в тоталітарній системі — це поборювати систему.

Твердження: «... на Україні народилися найвищі досягнення молоді поезії, судячи з творів, які ще, на жаль, не появились друком», — не можу ні прийняти, ні заперечити, бо ця творчість не існує для мене як факт. Але атмосфера і потенціал тих людей для мене відомі, і мені дуже тяжко заразитися оптимізмом Віри.

Віра прийняла моє розуміння становлення історії України, я з такою ж спонтанністю приймаю її кінцеві думки: сідаймо за письмовий стіл, бо час короткий...

З усіх наших думок — це найголовніше! У цьому наше єднання і наша сутність.

Богдан Бойчук

Справа сумління і громадської мужності

ДО ПРОБЛЕМИ

РОЗЧАРОВАНИХ КОМУНІЗМОМ ІНТЕЛЕКТУАЛІСТІВ

Роман Борковський

Емоційна атракція комунізму виявлялася якраз у матеріяльних та духових жертвах, що їх він вимагав від навернених... Притягаюча сила звичайної партії лежить у тому, що вона обіцяє дати своїм членам; притягаюча сила комунізму полягала в тому, що він не давав нічого, а вимагав усього, включно із зреченням духової свободи.

Річард Гроссман

Кожний комуніст є потенційним антикомуністом.

Люї Фішер

ВІД КРОНШТАДТУ ДО ОКУПАЦІЇ ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНИ

Окупація Чехо-Словаччини в серпні 1968 викликала потрясення серед комуністичних партій Західньої Європи. Не тільки тому, що це була пряма агресія, здійснена арміями «батьківщини соціалізму», яка у своїй програмі і пропаганді завжди висувала принцип пошанування суверенітету усіх держав і намагалася формувати свій «образ» як найбільш активного борця проти всякої агресії. Те, що спричинило замішання і розгублення та вияви обурення в тих партіях, був факт, що мілітарне насильство застосовано до «братньої» комуністичної країни, в якій комуністична партія твердо держала владу в своїх руках і очолював її переконаний та випробуваний комуніст, єдиним гріхом якого було бажання і спроби наблизити реальність підкомуністичної Чехо-Словаччини до теоретичних ідеалів комунізму.

Окупація пригадала комуністичним партіям у всьому світі два факти, більш-менш відомі усім, які проте були замовчувані або заперечувані тими партіями з пропагандивних міркувань. Перше — це ідеологічна, організаційна і фінансова залежність комуністичних партій від Москви; друге — факт, що Москва завжди була і є проти будь-яких відхилень від її лінії і від її моделю комунізму. Від часів Леніна основною чеснотою окремого комуніста й усіх комуністичних партій за кордоном був обов'язок сліпого послуху комуніс-

тичному керівництву в Москві. Там, де Москва мала змогу, а особливо у сфері засягу дії червоної армії, вона завжди наполягала на виконанні цього обов'язку та на безкритичному застосуванні свого власного моделю комуністичного ладу. І коли моделем Дубчека та його співпрацівників мав бути «комунізм з людським обличчям», то йому протиставлено старий модель Москви — комунізму з обличчям кровожерного хижака.

І саме тому, що західноєвропейські комуністи співчували радше справі Дубчека, але рівночасно були узалеженні від Москви, вони опинилися в дуже прикрий ситуації внутрішнього роздвоєння. Хвилюво перемагав критичний відрив, що виявився сильніше або слабше майже у всіх європейських і позаєвропейських комуністичних партіях. Але Москва, маючи величезний досвід у трактуванні подібних проблем, вірила, що остаточно все вернеться до звичного порядку: комуністичні партії трохи побунтуються, покритикують, але вкінці визнаватимуть далі керівництво й авторитет Москви. Однак Москві вдалося відбудувати свій авторитет тільки частково. На перешкоді стали великодержавний конфлікт з комуністичним Китаєм і все більша незалежність італійської комуністичної партії, що своїми коріннями сягає далеко в минуле. Багато легшою була справа з французькою комуністичною партією, яка, хоч сама еволюціонує, приймаючи позиції радше давніх соціал-демократичних партій, назовні продовжує визнавати провід і примат комуністичної партії СРСР.

Тільки поодинокі члени французької партії спромоглися на те, щоб конфлікт з Москвою з приводу окупації Чехо-Словаччини довести до розриву. До них у першу чергу належить колишній член Центрального Комітету КПФ Руже Гароді. Для Гароді окупація Чехо-Словаччини стала зворотною точкою у зрештою довгому процесі розчарування комуністичним моделем Москви, а особливо її зовнішньою політикою. Гароді закинув Москві, що вона не дбає про солідарність з робітничим рухом у світі, а діє як типова імперіялістична великодержава. Яскравим прикладом такої настанови Москви була доставка вугілля Іспанії генерала Франко, коли еспанські робітники в копальнях вугілля вийшли на страйк. Комуністична держава СРСР запрезентувала себе цим самим у найбільш ненависній для робітництва формі страйколома. Інвазія й окупація Чехо-Словаччини — це тільки найбільш маркантний приклад підпорядкування інтересів міжнародного робітничого і комуністичного руху імперіялістичним інтересам Москви. Ця подія стала для Гароді його «Кронштадтом». Як відомо, Кронштадтське повстання в березні 1921 підняли розчаровані комунізмом моряки балтійської фльоти, ті самі, що декілька років перед тим відіграли таку важливу роллю у захопленні влади більшовиками та поширенні її шляхом терору і війни. Збунтований кронштадтський гарнізон висунув програму, подібну до програми Дубчека (демо-

кратичні свободи політичного життя, свобода слова, преси і зборів, свобода економічного розвитку тощо), з однією різницею: він виступив проти політичної монополії комуністичної партії; клич «радянська влада без комуністів» означав вилітнування комуністичної партії, як єдиного виключно-го політичного чинника в житті країни.

Кронштадтське повстання, хоч криваво здушене військами Троцького і Тухачевського, створило прецедент боротьби проти монополії комуністичної партії і залишило програму (політичну й економічну) для майбутніх аналогічних рухів. Воно також викликало перший струс серед європейських комуністів та їх прихильників, особливо серед інтелектуалістів. Деякі з них відвернулися від комунізму, як, наприклад, Александр Беркман з Берліну, що хоч ідеологічно схилився до анархізму, був великим прихильником більшовиків та їхнього режиму. Кронштадт був тільки першим із серії подій, що мали подібний наслідок для європейського комунізму. До найважливіших можна зарахувати «ліквідацію куркуля як кляси», проводжувану одночасно з голодом на початку здійснення програми колективізації (1929—33), показові процеси проти лідерів протисталінської опозиції, поєднані з терором Ягоди та Єжова (1936—38), договір Сталіна—Гітлера в 1939 році, розвінчування культу Сталіна Хрущовим і, вкінці, окупація Чехо-Словаччини. Після кожної з цих подій наступав фермент у комуністичних партіях, і від них відходила певна кількість членів та прихильників, особливо з-поміж інтелігенції.

У дальшому нас цікавитиме власне ця справа, точніше питання, чому певні західні інтелектуалісти ставали комуністами і що їх у свою чергу від комунізму вилікувало. Це питання не позбавлене актуального інтересу, не тільки з уваги на можливість нових Гароді серед інтелектуалістів комуністичного світу, але й на існування потенційних Гароді в самому СРСР. Абстрагуючися від різних чинників, що можуть входити тут у гру, психічний стан розчарування комунізмом і його причини мусять бути подібні. З цього погляду лекція, що її нам дають розчаровані комуністи на Заході (серед них і наші, як Іван Коляска) може бути корисною.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛІСТІВ

Проблемою відповідальности чи вини інтелектуалістів за продукцію екстремістичних доктрин цікавилася багато авторів, які й аналізували її з різних аспектів, головне соціологічного і психологічного. Інтелектуалісти — це той прошарок суспільности, що продукує духові вартості або живе з інтелектуальної праці. З погляду користи для людини і суспільства ці вартості можуть бути позитивні або негативні. Трудність полягає в тому, що а пріорі важко встановити, що виявиться у житті позитивним, а що негативним. Звичайно,

щойно практичне застосування певних ідей може виявити позитивну чи негативну якість суспільних або політичних ідей, теорій і доктрин.

Але буває й так, що сила інтелекту не йде разом з силою характеру. Люди інтелекту можуть зневажати і негувати етичні вартості, суттєві для існування й розвитку людей та їх спільнот. Один американський соціолог говорить про славу і ганьбу інтелектуалістів. По стороні слави стоять усі досягнення науки і мистецтва, справа інтелектуально і мистецьки обдарованої меншості, а по стороні ганьби деструктивні продукти їх розуму й опортуністичне служіння силам зла.

Без сумніву до найбільш цікавих авторів, що працювали над цією проблемою належить французький соціолог й історик Реймон Арон, книжка якого «L'opium des intellectuels» присвячена в першу чергу аналізі цієї проблеми інтелектуалістів у Франції. Але її значення виходить далеко поза межі Франції, не даром вона перекладена на всі головні мови світу.

Арон зауважує велику схильність інтелектуалістів до захоплення абстрактними схемами, а також різними мітмами та ілюзіями і намагається віднайти причину цього явища. Як одну з причин він подає надто велику критичність інтелектуалістів у відношенні до реального існуючого стану речей. Вона впливає з того, що інтелектуалісти привикли зіставляти й порівнювати реальність з ідеями, тобто з продуктами власного інтелекту, а не з іншою реальністю, як це нормально повинно бути. З цього погляду Арон розрізняє три типи критики: технічну, моральну й ідеологічну або історичну.

Технічна критика атакує вади суспільства та системи і пропонує заходи для їх поступового усунення. Вона бере до уваги факт, що кожна система розвинулася історично і в певній мірі відповідає внутрішній структурі даного колективу. Дефекти суспільства і його системи вона міряє не ідеальною мірою, а практичними можливостями застосування здійснених покращень під контролем здорового розсудку.

Моральна критика атакує реально існуючий стан речей в ім'я ідеальних моральних постулатів, які однак залишаються не з'ясованими, якщо йдеться про практично здійсненні цілі й засади.

Ідеологічна або історична критика засуджує існуюче суспільство й його лад в ім'я майбутнього. Сучасній несправедливості й хибам протиставляється світле й досконале майбутнє.

Кожна з цих трьох видів критики має свої добрі сторони, але кожний з них грозить виродження. Звичайно ж вони виступають у мішаній формі. Кожний народ у більшій або меншій мірі надає перевагу одній з них залежно від свого національного характеру.

Інтелектуалісти зріднилися з критикою власного суспільства не тільки через залюблення в абстрактних, раціональних схемах, але також у наслідок історичних специфіч-

ностей свого власного постання і розвитку. Арон вказує на те, що середньовіччя не знало суспільної категорії інтелігенції. Воно знало світських клерків, які допомагали церковній ієрархії у виконванні певних функцій виховного і правного характеру. Інтелігенція як окремий соціальний прошарок постала й оформилася у боротьбі за право вільного наукового досліджу, базованого на раціональному думанні й експерименті. Так зав'язався спір між сферою віри і розуму. У дальшому інтелігенція заперечила взагалі потребу й вартість релігії, визнаючи за нею, за ляпідарним формулюванням Маркса, роль «опіюму для народу».

Але релігія, викинена інтелігенцією дверима, повернулася, сказати б, ввікном. А саме: ідеології і доктрини тієї інтелігенції почали набирати все більше релігійного характеру. Постають так добре відомі системи секулярних релігій, серед яких перше місце — і хронологічно і щодо ваги — посідає марксизм. Доктрина марксизму дає своїм визнавцям сурогат релігії, бо пояснює всесвіт, породжує в них почуття важливої світової місії, яку вони мають виконати, визначає ієрархію вартостей і правильну поведінку людини. Доктрини правоекстремістичних рухів, як от фашизм, націонал-соціалізм й інші, брали від марксизму і пристосовували до своїх потреб і цілей все, що їм подобалося або підходило до обставин і рівня розвитку їх народів.

Але найбільший «гріх» частини інтелігенції не в тому, що вона створила абстрактні доктрини й утопійні схеми, але в тому, що вона не хотіла визнати їх банкрутство в практичному житті і внести вимагані ним коректури. Вона замикала очі на реальності, створені на базі тих доктрин і схем у тих країнах, де постала можливість їх застосування на практиці. Такою свого роду грандіозною експериментальною станцією для доктрини марксизму став СРСР, що виявив не менш грандіозне фіяско усіх її залогень. Типовим представником цього роду інтелігенції є Сартр, що в ім'я незайманості своєї віри був здатний виправдати усі звірства більшовицького режиму. (Це стосується в першу чергу часу його голосної дискусії з Камю. Востаннє і він частково змінив свою думку).

Але так, як ніхто не родиться інтелектуалістом, так само ніхто не родився марксистом. Щоб зрозуміти внутрішній механізм ставання адептом цієї доктрини і навернення на нову віру, найкраще звернутися до осіб, що все це пережили.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВДИВО ВІРУЮЧОГО

Але заки перейти до конкретних прикладів, варто зупинитися на хвилину на узагальнюючих висловлюваннях американського філософа Еріка Гоффера, що найкраще з'ясував справу у широко відомій книжці «Правдиво віруючий». Тематично його книжка споріднена з ще більш відомою і блискучою книжкою еспанського філософа Хозе Ортеги-і-Гас-

сета «Бунт мас». Та й підхід обох до проблеми подібний. Але в той час, як Ортега цікавиться проблемою виступу мас на арену історії і характеристикою людини маси в абстрактному переказі, Гоффер досліджує людину маси в акції, тобто в рамках організованого масового руху. Справа в тому, що людські маси можуть існувати (і фактично існують) без того, щоб оформити себе у масовий рух релігійного, соціального чи політичного характеру. Для того, щоб потенційну енергію маси перетворити на кінетичну енергію організованого масового руху, потрібне існування соціального прошарку активно незадоволених існуючим ладом, а також активної групи здатної дискредитувати той лад в очах усього суспільства. Ту останню роллю може виконати тільки інтелігенція, точніше — та її частина, яку Гоффер називає людьми слова.

Згідно з Гоффером, кожний автентичний і переможний масовий рух переходить через три періоди. Перший період вступний, в якому відбувається дискредитація пануючого режиму і формулюються основи нового ладу з більш або менш утопічними елементами. Характерною ознакою цього періоду є інтенсивна пропаганда, ведена словом, друком та іншими доступними засобами масової комунікації. Другий період прямої акції завершується захопленням влади. Властиво саме захоплення влади є тільки кульмінаційною точкою того періоду, який продовжується ще деякий час, довше або коротше, залежно від різних супровідних факторів. Третій період це період здійснення теоретичної програми руху, творення нових інституцій на змiну тим, які знищено в час революційного піднесення другого періоду.

У всіх трьох періодах вирішальну роль відіграють інтелігенти, але іншого типу. У першому це творча інтелігенція, що відповідає нашому термінові інтелектуалісти. Тільки вона здатна на продукцію нових теоретичних схем та програм і глибоку та переконливу критику старого порядку. У другому періоді домінує інтелігент нетворчого типу, здатний однак організувати масу до прямої революційної акції, до боротьби за здійснення вже в основному відомих ідеалів і програми. У третьому періоді поступово на перший план висувається людина практичної акції, що змагається з конкретними проблемами реконструкції політичного, економічного та соціального ладу. Коротко можна сказати, що в першому періоді панує теоретик, в другому фанатик, а в третьому практик.

Гоффера цікавить особливо другий період активного масового руху і його *spiritus movens* — фанатик. Основна річ, на якій він зупиняється і намагається її всесторонньо проаналізувати і навітлити, — це характерні риси фанатика і їх соціальна та психологічна основа. Потенційним фанатиком (інакше, в термінології Гоффера, правдиво віруючим, *true believer*) є людина, незадоволена зі світу і з себе самої. Власне незадоволення з свого власного «я» є первісним і суттєвим моментом. Така людина відчуває, що її життя, з таких

або інших причин, здеформоване і змарноване. Раз почуття особистого розчарування стає у неї домінантним, вона шукає виходу у втечі від самої себе через злиття з якоюсь спільнотою вищого порядку, через загублення власного я в акції для якоїсь вищої справи. Яка це справа — річ другорядна. Її життя стає шуканням віри і справи. Знайшовши їх в ідеології й організації якогось масового руху, така людина перероджується. В заміну за зречення з свого я, з індивідуальної свободи, вона здобуває почуття певности, замість сумнівів, і тверду опору у масовій організації, замість безперспективності і безвартісності індивідуальної екзистенції. У дальшому вона живе тільки імпульсами, які виходять з центру. Замість незадоволення, з'являється у її житті велика надія. Власне ця нова велика надія, або інакше кажучи — віра, докорінно змінює характер людини. Тепер вона прагне понад усе об'єднаної акції в рамках руху та посвяти всіх особистих днів, включно з життям для великої справи. Так новонавернений стає фанатиком нової віри і нової справи. Поза ними нічого іншого у житті для нього не існує і не має жадного значення.

ПЕРШЕ НАВЕРНЕННЯ — ЕКСТАЗА

Правильність концепційної схеми Гоффера підтверджується особами, що самі пройшли через досвід пов'язання себе з масовим рухом, у даному випадку комуністичним. Конкретних прикладів не бракує. Тут ми обмежимося двома книжками, що не тільки ілюструють, але в загальному висліджують різні варіанти навернення на комуністичну віру, а потім відступлення від неї і від руху. Це «Голий бог» американського письменника Говарда Фаста і «Невдатний бог», збірка автобіографічних есеїв шести колишніх комуністів або симпатиків комунізму.

Писання колишніх комуністів про своє минуле не належить до нудної лектури, зокрема коли йдеться про професійних людей пера, а то й таких добірних письменників, як Артур Кестлер, Джордж Орвел, Ігнаціо Сільоне, Андре Жід і багато інших. Однак із знаних мені авторів до тих, що писали кров'ю власного серця (а кажуть, що такі власне твори варто читати), треба зарахувати писання двох американських письменників, негрів — Говарда Фаста і Річарда Райта. (До того типу можна зарахувати також писання Мілована Джіласа, про якого тут не говоритимемо, бо він належав до переможної комуністичної партії і його справа іншого порядку, хоч він перейшов через подібні стадії, як усі інші). Обидва вищезгадані — вихованці негрських гетто: Фаст — Гарлему в Нью-Йорку, а Райт — у Чікаго. Обидва вони від наймолодших літ зрослися з нуждою (молодість їх припадає на час великої депресії), расовою дискримінацією, несправедливістю і важкою працею; обидва завдяки здібностям, великому запасові життєвих сил і упертій праці почали вибиватися понад

рівень свого середовища і тим самим стояли на порозі кращого життя, коли познайомилися з доктриною комунізму. Вони сприйняли її, як велике об'явлення, як обітницю нового, кращого життя для себе, для чорної раси в Америці і для усіх упосліджених та пригноблених, і тому постановили присвятити своє дальше життя тріумфові тієї великої справи. По такій постанові вступ до комуністичної партії був уже тільки формальністю. Їхня комуністична лояльність і організаційне оформлення пройшло як щось найбільш нормальне у світі, власне як єдино правильний і самозрозумілий курс їхнього дальшого життя.

У певному сенсі дуже зближеною до їх мотивації була мотивація двох інших визначних письменників — Сільоне і Кестлера. Вони також уже в молодості пройнялися елементами протесту і бунту проти несправедливостей та вад існуючої системи, при чому у випадку Сільоне вони були дуже реальні й соціальні, а в Кестлера зв'язані з родинною ситуацією і дещо надумані. Сільоне виростав у громаді, де панували середньовічні відносини, базовані на перевазі феодала, великого землевласника. Вони в багато дечому нагадують відносини на українському селі в Галичині в дев'ятнадцятому столітті, а подекуди і на початку двадцятого. Сільоне бачив економічну і політичну залежність великої кількості селян від одного «пана» і практично їх безсилля, бо за феодалом стояла державна організація, що підтримувала саме таку систему. Сільоне дуже рано у своєму житті прийшов до переконання, що «державна завжди стоїть за шахрайство, інтригу і привілей». (Наприклад, селяни його села, як галицькі селяни в багатьох селах, а то й цілих округах, мусіли «обирати» свого «пана» послом до парламенту).

Сільоне вже в дуже молодому віці вирішив боротися з такою системою і державою і звідти йому відкрився прямий шлях у комуністичну партію. Його характеристика ролі і місця комуністичної партії в житті комуніста може бути повторена кожним правдиво віруючим комуністом і є у повній згоді з тезами Гоффера. Він каже: «Партія стала родиною, школою, церквою, казармою; світ, що лежав поза нею, мав бути знищений і побудований наново. Психологічний механізм, при допомозі якого поодинокий мілітант поступово ідентифікується з колективною організацією, є такий самий, як у деяких релігійних орденах і військових школах, з майже ідентичним вислідом. Кожна посвята сприймається як особистий причинок до ціни „колективного відкуплення“, і це треба підкреслити, що зв'язки, які едали нас з партією, ставали щораз сильнішими не попри небезпеку і посвяту, а власне завдяки їм» («Невдатний бог», стор. 99, — Richard Grossman, ed. «The god that failed», Harper & Row, New York, 1963, p. 273).

Ту саму думку висловлює, звичайно, трохи іншими словами також Кестлер (і багато інших), для якого сприятливим для комуністичного навернення соціальним тлом була соціальна деградація його батька, заможного купця, якому

перша світова війна і зміни по ній вирвали ґрунт для прибуткових торговельних операцій. Відомо, що цей процес де-офіційно вважався неможливим, але він був важливим чинником у постанні і рості двох полярних екстремістичних рухів — фашизму і комунізму; у Німеччині він закінчився перемогою націонал-соціалізму і приходом до влади Гітлера. Власне загроза націонал-соціалізму була для Кестлера (як і для багатьох інших) додатковим фактором, що кинув його в обійми комуністичної партії Німеччини.

Деяко іншу мотивацію висувують американський журналіст Люї Фішер і англійський поет Стефан Спендер. Для них симпатія до комунізму базувалася не так на незадоволенні з умов їхнього особистого життя в капіталістичних країнах (звичайно, що мусило бути незадоволення з свого я, але вони або того не усвідомлювали, або просто вважали, що не належить про це говорити), як радше з абстрактного захоплення ідеями соціальної справедливості й міжнародного братерства, до чемпіонів яких вони помилково зараховували комунізм, а особливо СРСР. Фішер ніколи не був членом комуністичної партії, але довгий час був завзятим прихильником комунізму і СРСР, як творців нового справедливого ладу, без експлуатації людини людиною. Його сліпа віра веліла йому дивитися крізь пальці на різні негативні прояви в житті радянської системи, як поліційний терор, заборона вільного слова і преси, брак політичних і громадських свобод тощо. Як активний журналіст, що декілька разів відвідував СРСР, Фішер був знаменито поінформований про всі ці речі. Він просто уважав їх ціною за побудову нового суспільства. Його «Кронштадт» прийшов значно пізніше.

Деяко подібною, як у Фішера, була ситуація англійського поета С. Спендера, що походив з багатого родини. Його привів до комунізму, хоч як це дивно, лібералізм. Він прийшов до своєрідного висновку (таких було звичайно багато більше), що комуністи будуть продовжувати ту справу, за яку попередньо боровся ліберальний рух і не здолав її здійснити: за рівність, справедливість і свободу людини. Спендер був дуже коротко членом комуністичної партії, всього кілька тижнів узимку 1936—37, але перед тим довгий час допомагав активно комуністичному рухові. Спендер, як і Фішер, бачив виразно неспівмірність між теоретичними заложеннями комунізму і практикою комуністичних партій, а особливо привладної партії СРСР, але керуючися своєрідною логікою (базованою, як і в усіх інших того типу людей, не на фактах реального життя, а на сліпій вірі), він уважав за можливе посвятити сучасність в ім'я кращого майбутнього, яке обіцяли комуністи. Як мало народитися те світле майбутнє з понурої і брудної сучасності, про те Спендер у той час не думав. Самого ж Спендера порівняно найменше можна зарахувати до категорії правдиво віруючих. Він сам визнає, що ніколи не був у «стані ласки», що потрібний для кожного правдиво віруючого, зокрема він ніколи не захоплювався тактикою ко-

муністичних інтелектуалістів недобачування доказового матеріалу про конфлікт між комуністичною теорією і практикою і поділом світу на комуністичне біле й некомуністичне чорне. Правдоподібно у тому допоміг йому традиційний англійський прагматизм і почуття міри, що навіть англійських комуністів формувало на інший лад.

Децю збоку від цього товариства стоїть відомий французький письменник Андре Жід, хоч він, як і Спендер, шукав у комунізмі апостола лібералізму та творця нового справедливого ладу. У його підході помічається, може, найбільша доза наївності, що привела його в ряди найбільш проміжних свого часу поплентачів комунізму. Особливо він вірив (і це для нього, визначного діяча культури, було вирішальне), що в СРСР розвинеться разом з новою вищою культурою вільного суспільства новий комуністичний індивідуалізм у літературі. Не менш суттєвим чинником, що привів його до комуністичного табору, було його особисте почуття вини за всі блага, якими він у капіталістичній системі користувався, будучи соціально й економічно в упривілейованій позиції. Жід — це тип «каючогося буржуя» на подоби давніх російських «каючихся дворян».

Можна до цієї галерії типів додати багато інших, як, наприклад, англієць Джордж Орвел, американець Ловджей. Всі вони мають свої цікаві життєві історії, але в основному вони укладаються в певні типові форми. Відіграють роллю різні конкретні обставини та індивідуальні особливості, але ситуації є типові, і вони нічого нового до пояснення явища не дають.

На основі усіх цих життєвих історій можна зробити узагальнюючий висновок стосовно мотивації західних інтелектуалістів — комуністів та симпатиків комунізму. У розвитку їх психічного механізму, що уможливив або змусив їх прилучитися до комуністів, виразно зарисовуються такі етапи:

1. Незадоволення світом, в якому їм доводиться жити, його життєвими формами, політичною, економічною і соціальною системами. На дні того незадоволення знаходиться усвідомлене або неусвідомлене розчарування власним «я».

2. Інтенсивне шукання нової віри та бажання приєднатися до групи і руху, що бореться за здійснення нового порядку речей, поєднане з імпульсом присвятити своє життя праці для успіху тої великої справи.

3. Вирішення, що такою групою є комуністична партія, і вступ в її члени або ідентифікація себе з рухом.

ДРУГЕ НАВЕРНЕННЯ — РОЗЧАРУВАННЯ

Всі вищезгадані особи розчарувалися в комунізмі, в комуністичній партії і в СРСР. Вони або добровільно покинули комуністичну партію (очевидно ті, що були її членами), або

їх з неї усунули. Тому в певному сенсі можна говорити про їхнє друге навернення, яке однак якісно різниться від першого. Коли в основі першого була екзальтація новою вірою, то психологічним ґрунтом другого було розчарування, тобто в основному почування негативного характеру. Звичайно такі розчаровані твердять, що вони й далі залишаються вірними ідеалам, які привели їх до комунізму, вони тільки більше не вірять у правильність шляху, який визначає комуністична доктрина і яким іде комуністична практика. Але оскільки не можна жити виключно у світі ідеалів, а їх новий бог виявився фальшивим богом, то хоч-не-хоч треба було вертатися до старих богів. Це звичайно означало поворот до демократії. Оскільки суть демократії не в якійсь одній вірі (хоч і говориться про демократичну віру), але радше у толерантному ставленні до різних вір, всі вони боляче відчували втрату комуністичної віри, на місці якої все таки залишилася певна пустка. Нічого еквівалентного до комуністичної віри вони не знайшли та й неможливо їм було знайти. Ідея боротьби з комунізмом, що присвічувала деяким з них, була тільки блідим паліативом попередньої екзальтованої позитивної віри. Їх інтелектуальний рівень не дозволяв їм, як багатьом іншим меншого інтелектуального калібру, пристати до іншого масового руху, хоч би у формі правих екстремістичних рухів.

Цікаво слідкувати за процесом ставання комуністом, але ще більш цікаво спостерігати відворотний процес відчуження: звичайно перед остаточним розчаруванням і розривом приходять сумніви, які довго мучать свою жертву. Мілован Джілас у книжці «Розмови з Сталіном» незвичайно акуратно визначив цикл, через який перейшли усі ті інтелектуалісти, включно з ним самим. Першу частину своєї книжки він назвав «захоплення», другу — «сумніви», а третю — «розчарування». Завжди причиною до сумнівів і потім розчарування і розриву були такі речі:

1. Розбіжність між теорією і практикою комунізму не тільки в СРСР, але також у кожній окремій комуністичній партії. Практика, яка здійснювалася, не мала нічого спільного з утопічною програмою, яку пропаговано. Навіть такі, як Фішер, що ладні були виправдувати ту розбіжність різними обставинами, не могли на довшу мету витримати психічної напруги, яку спостереження тієї розбіжності викликало у них.

2. З тим поєднується відчуття неспівмірності між ідеальною метою і брудними, неморальними засобами. В кінці виявилось, що мета взагалі зникла, а залишилися тільки засоби, що підмінили мету. Властиво лишився один засіб: влада одержимого своєю метою комуністичного режиму і руху.

3. Брутальне здушування індивідуальності і вільної творчості однаково в СРСР, як і в поодиноких комуністичних партіях.

Говард Фаст признається, що його сумніви почалися негайно після вступу до комуністичної партії Америки. Він дуже скоро побачив, що партійний провід намагається здеформувати й здушити його індивідуальність і зробити його слухняним гвинтиком у партійній машині. Це відкриття стало джерелом постійних внутрішніх конфліктів, в яких почуття духової незалежності боролася з вимогою лояльності до партії. Особливо болючим для Фаста були поучування партійних політруків про те, як він має писати свої історичні романи, щоб вони відповідали... актуальній лінії партії. Безперервні конфлікти з партійним начальством з приводу ухилів від партійної лінії в його творах та бажання задоволити його вимоги відбулися негативно на його творчих спроможностях: вони постійно знижувалися.

Живучи у постійному нервовому напруженні, Фаст неоднократно хотів вийти з партії, але йому не вистачало відваги. Аж щойно промова Хрущова про злочинства Сталіна стала його «Кронштадтом», зрушуючи його сумління до тої міри, що воно витворило конечну при такому акті громадську мужність. Він зриває з комунізмом, з комуністичною партією і оприлюднює свій гіркий досвід, виправдання та розчарування. Це типова історія.

Другий американський негрський письменник Райт протягом усього свого перебування в партії був під обстрілом вищого партійного керівництва за порушення партійної лінії, у творах і в житті, і за різні дрібнобуржуазні нахили і тенденції, тобто за дух незалежності і критичний розум. Вкінці його виключили з партії.

Обидва письменники властиво щиро бажали зіллятися з рухом, навіть ціною зречення з індивідуальної свободи і незалежності, але на перешкоді стояли туполобі лідери, з якими не можна було знайти спільної мови і які виключно дбали про те, щоб задоволити вимоги своїх хлібодавців і наказодавців у Москві. Побіжно кажучи, та обставина відчувалася вкінці негрський рух у США за повноту громадянських прав від комуністичної партії, хоч початково між ними існувала тісна співпраця, яка виходила на користь обом сторонам.

Майже ідентичні перешкоди на шляху до того, щоб стати правдивим комуністом, не зважаючи на формальне членство в партії, зустрів також Кестлер. Хоч і як він силувався бути правдиво віруючим, не зміг кінець-кінцем знести брутальної безоглядності, забріханості, хамелеонства і тупости партійного керівництва, що автоматично пристосовувався до подувів вітру з Москви, ведучи комуністичну партію Німеччини до катастрофи.

З-поміж усіх згаданих осіб найвищий пост у комуністичній ієрархії посідав Сільоне, що належав до засновників італійської комуністичної партії, був постійним членом її центрального комітету і представником до Комуністичного інтернаціоналу. Беручи участь у засіданнях органів інтерна-

ціоналу в Москві, Сільоне постеріг, що Сталін здеградував інтернаціонал до звичайної іграшки в своїх руках, точніше — зробив його знаряддям для поширення своєї особистої влади. Він подає дуже цікавий інцидент, що характеризує методи Сталіна. У 1927 році відбулася надзвичайна поширена сесія виконавчого комітету Комуністичного інтернаціоналу, призначена, як виявилось, для ліквідації Зінов'єва і Троцького. На це засідання Сталін прибув разом з своїми прибічниками. Засіданням керував старий німецький комуніст Тельман. Він представив до затвердження резолюцію з засудженням Троцького, між іншим за листа, якого він вислав до політбюро ВКП(б), що ніби мав контрреволюційний зміст і свідчив про те, що автор зірвав з справою «робітничої класи». Сільоне, що спізнився на сесію, запитав, чи він може ознайомитися з текстом листа. На це відповів Тельман: «Правду кажучи, ніхто з нас не бачив у вічі того листа».

Свій досвід у Комуністичному інтернаціоналі Сільоне підсумував так: «Історія Комуністичного інтернаціоналу була історією розколів, історією інтриг й ароганції з боку керівної російської групи у відношенні до кожного вислову незалежної думки інших партій». Звичайно, набувши такого досвіду, Сільоне не міг залишитися не тільки в Комуністичному інтернаціоналі, але і в комуністичній партії Італії взагалі.

Подібно стоїть справа з усіма іншими інтелектуалістами, для яких розбіжність між комуністичною теорією і практикою стала головним каменем спотикання. Всі вони не були здатні, навіть щиро того бажаючи, позбутися власної індивідуальності, свого «я», а в першу чергу власного сумління. Саме ця незбагненна внутрішня властивість людини, що велить їй розрізнити добро від зла і відповідно реагувати, була основою основ другого навернення. Збереження сумління і прислухування до його голосу — це те, що не дозволило багатьом стати правдиво віруючими комуністами. Тільки сумління допомогло їм розбудити приспаний критичний розум, що проглянув вкінці всю облуду і фальш їхньої нової «церкви», комуністичної партії.

У тридцятих роках два славні письменники Андре Жід і Бернард Шов відвідали СРСР. Обом їм пролетарський, більшовицький уряд приготував королівський прийом. Жід шукав в СРСР підтвердження своєї віри, що там твориться нове суспільство, вільніше і справедливіше, ніж на його батьківщині, Франції, і що те суспільство творить вищу і шляхетнішу культуру майбутнього. Сто років тому так само шукав у Росії підтвердження своєї монархічної віри інший француз, маркіз Де Кюстін. Обидва вони вернулися розчаровані і дали свідоцтво правди у своїх книжках.

Не можна сказати, щоб Б. Шов не зауважив тих самих речей, що й Жід. Але він в СРСР не шукав нічого, крім задоволення своєї честолюбності. Там він це знайшов і тому не здобувся на голос правди й відваги. Різниця між Жідом і Шовом — це різниця між сумлінням шляхетної людини і ци-

нізмом самозакоханого егоцентрика, в якого честолюбність убила усі інші почування.

Але щоб не тільки відректися фальшивої віри, а й публічно здискредитувати фальшивого бога, на це потрібно було ще одного високого людського атрибуту — громадської мужності. Всі інтелектуалісти, що відійшли від комунізму і не замовкли, мусіли мати її в достатній мірі. Йдеться тут не тільки про переборення певних внутрішніх гальм, таких, як сором за попередню сліпоту й манівці, але й про інколи прикру конечність кинути виклик сильній, законспірованій мафії, що в першу чергу старається помститися на «відступниках». Щоб, покинувши комунізм, говорити про його брудні діла і злочини, треба було в першу чергу перебороти у собі страх перед його «довгою рукою». Це усім вищезгаданим і багатьом іншим повністю вдалося. Було однак немало й таких, яким страх закryw уста, і вони до всіх своїх виправдувань і терпінь прийняли ще додаткові муки гріха постійної мовчанки про зло.

Теорія і дійсність (III)

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТЕОРІЇ, ТАКТИКИ І СТРАТЕГІЇ
БІЛЬШОВИЗМУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ

Григорій Костюк

II. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ТАКТИЦІ БІЛЬШОВИКІВ ВІД ЛЮТНЕВОЇ ДО ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ

Тимчасовий уряд, національно-визвольні рухи і більшовизм

З перших днів революції 1917 року розпочалася, не передбачена жодною російською політичною партією, швидка і нічим не стримана дезінтеграція російської імперії.¹ Тобто національне питання з вибухом революції стало однією з основних і чи не найтяжчих до розв'язання проблем. З вікової неволі піднеслися всі народи російської імперії і заявили своє право на вільне життя. Ці більші чи менші рухи всюди були очолені і керовані національними, переважно соціалістичними, партіями, яких до того, як знаємо, не визнавала і з якими не хотіла кооперуватися жодна російська партія: від найправіших до найлівіших, включно з більшовиками. Поза формальним визнанням і знанням національної проблеми російська пореволюційна демократія була поставлена перед фактом, на який не зважати вже не можна було.

«Тільки в останньому часі починає виявлятися в повному своєму значенні українське питання в свідомості руського громадянства, — писав, здивований і збентежений подіями, орган російських кадетів „Речь”».²

«Лютнева революція з виключною гостротою поставила національну проблему в Росії», — писав один з дослідників революції і національного питання.³

Яких же форм і характеру набрав цей процес дезінтеграції імперії?

Від лютого до жовтня 1917 року всі народи, що входили до складу російської імперії, відповідними політичними чи державними актами висловили свою волю до усамостій-

¹ *Pipes Richard*, The Formation of the Soviet Union. Part II, 1917 and the Desintegration of the Russian Empire, Cambridge, 1953, pp. 50—107. С. И. Якубовская, Об'единительное движение, стор. 4, 33. И. В. Сталин, Соч. том 4, стор. 226.

² 16 березня 1917, ч. 64. Цитуємо за книгою В. Винниченка, Відродження нації, т. I. Київ—Відень, 1920, стор. 63—64.

³ «Революция и национальный вопрос», т. III, стор. 43.

нення свого політичного, господарського і культурного життя на базі федеративної перебудови російської імперії.⁴ Це була елементарна, більш ніж поміркована вимога поневолених націй, яку теоретично змушені були нараз визнати майже всі російські поступові партії: від кадетів починаючи і більшовиками кінчаючи. Реальна політична ситуація в перші місяці революції 1917 року вимагала створити між народом російським, як народом панівним, і народами, поневоленими колись російською імперією, такі стосунки, які б гарантували нове дружнє співжиття і взаємопошану між ними. Для цього іншої ради не було, як визнати незаперечно за всіма народами право на самовизначення, тобто право кожного народу, незалежно від зовнішнього тиску, організувати своє національно-культурне та господарське життя, своє правно-конституційне відношення до колишньої російської імперії. Тобто треба було визнати, що право на самовизначення ясно і недвозначно «визначає виключне право на незалежність у політичному сенсі, на вільне політичне відокремлення від нації, яка поневолювала».⁵

Проте, на таку, бодай декларативну заяву не спромоглася ні одна партія, що підтримували коаліцію Тимчасового уряду. Не пішов на це, поза загальною декларацією про скасування віровизнавчих і національних обмежень, і Тимчасовий уряд Росії.⁶ Всі документи, що стосуються національної політики Тимчасового уряду⁷ від лютого до жовтня 1917 року свідчать, що Тимчасовий уряд, всупереч вимог і всенародних декларацій партій, з'їздів і конгресів всіх народів, що входили до складу російської імперії, стояв уперто і невідступно на позиції централізму і неподільності імперії. Це створило глибокий і затяжний конфлікт Тимчасового уряду з провідними силами всіх народів російської імперії. Позитивну розв'язку того конфлікту при такій поставі трудно було передбачати. Проти вимог і побажань неросійських народів щодо їх самовизначення склався був, — як справедливо твердить один з дослідників цієї проблеми, — однозгідний блок всіх російських партій, що входили в коаліцію Тимчасового уряду.⁸

«Російська революційна демократія, — писав активний провідник української революції В. Винниченко, — у цьому питанні цілком солідаризувалася із своїми кадетськими професорами».⁹

Яке ж становище в цьому питанні займали більшовики? Треба насамперед сказати, що в масі своїй не тільки вся більшовицька течія, а навіть її провідний актив у перші дні

⁴ Pipes Richard, pp. 50—107. «Революция и национальный вопрос», стор. 43—443.

⁵ В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 261.

⁶ «Революция и национальный вопрос», стор. 53—54.

⁷ Там таки, від стор. 43 до 440.

⁸ «Революция и национальный вопрос», стор. XXV.

⁹ В. Винниченко, Відродження нації, ч. I, стор. 170.

революції зовсім не був однозгідний і не був підготований до практичної політики в царині національного питання. Для більшості членів більшовицької течії всіх попередніх, хай і конформістських, статей Леніна про національне питання, а особливо останніх відомих тез «Соціалістична революція і право націй на самовизначення», ніби не існувало. Враження було таке, що ці тези Леніна було написано для когось іншого, і вони його співпартійців і послідовників не зобов'язували. Це особливо різко виявилось на першій пореволюційній, так званій квітневій більшовицькій конференції 1917 року. На цій конференції за вимогою Леніна національне питання знову було поставлене на обговорення в спеціальній доповіді Сталіна. Як свідчать матеріали конференції,¹⁰ як головний доповідач, так і більшість його опонентів, не стояли не тільки на висоті вимог часу, а навіть і на висоті Ленінових тез про національне питання 1916 року. Більшість учасників конференції не тільки не поділяли теоретичних висловлювань свого вождя, але й тим більше не розуміли конкретної ваги дискутованої проблеми. Конференція виявила виразно три течії, які по-різному розуміли і по-різному ставилися до національного питання на даному, вже більш конкретному етапі політичної боротьби.

Перша, і то найсильніша, група була так званих «лівих інтернаціоналістів», що виступили були навіть із своєю окремою платформою.¹¹ Цю платформу виголосив у контрдоповіді про національне питання Юрій П'ятаков. Його підтримала тоді значна частина впливових учасників конференції: Н. Бухарін, Є. Бош, Ф. Дзержинський та інші. Вони цілком заперечували гасло «самовизначення націй» у ленінській постанові, як застаріле, в нових умовах неможливе до реалізації, а тому — зайве і нікому непотрібне при соціалістичній перебудові світу.¹²

Друга група складалася з тих, для яких взагалі національне питання було чуже, незрозуміле і без потреби поставлене на цій конференції. Це були переважно низові практики, що працювали довгі роки серед російського або й вкрай зросійщеного пролетаріату і з гостротою національного питання ніколи не стикалися. Вони знали і щиро вірили, що вся велика російська імперія ділиться надвоє: царизм та упривілейовані верстви суспільства і робітники та селяни. Останні, в боротьбі з царизмом та упривілейованими експлуаторськими верствами, прагнуть одного: політичної і соціальної свободи. До чого тут ще й національне питання, вони не розуміли. Тому здебільшого підтримували платформу «лівих».

Третя група, що вважала національне питання важливим фактором в історії політичної боротьби пролетаріату за свої права, була очолена Леніном. Кількісно вона була най-

¹⁰ «Революция и национальный вопрос», стор. 1—27.

¹¹ Там таки, передмова, стор. XVI—XVIII.

¹² Там таки, стор. 10—17.

менша, хоч дуже впливова. Тому коли стало питання голосування над резолюцією з національного питання, то при такому розподілі сил треба було дуже енергійного і гострого виступу Леніна,¹³ щоб хоч якщо не переконати всіх, то бодай звести до погодження на компромісний текст резолюції.¹⁴ І хоч у цій компромісній резолюції відбилась уся непослідовність і суперечливість багатьох дореволюційних більшовицьких ухвал з національного питання, проте вона мала один свіжо, цілком у дусі Ленінових тез з національного питання 1916 року, зформульований пункт, який у дальшій більшовицькій політичній боротьбі з Тимчасовим урядом зіграв велику, якщо не вирішальну, роль.

«За всіма націями, — сказано в цьому пункті резолюції, — що входять до складу Росії, мусить бути визнане право на вільне відокремлення й утворення незалежної держави. Заперечення такого права і не вжиття заходів що гарантують його практичне здійснення, рівнозначне до підтримки політики загарбання чи анексії».¹⁵

Це було ухвалено саме на початку гострого конфлікту російського Тимчасового уряду з Фінляндією, Україною та іншими народами російської імперії. У розгортанні й поглибленні того конфлікту, що загрожував скоро перетворитися на криваву збройну боротьбу,¹⁶ ця офіційно проголошена (опублікована в додатку ч. 13 до газети «Солдатская правда», 16 травня 1917) більшовицька постава розв'язки національного

¹³ В. И. Ленин, О национальном... вопросе. «Речь по национальному вопросу», 29 апреля (12 мая) 1917, стор. 442—446.

¹⁴ Цю переконати Ленінові всіх учасників конференції не вдалося, свідчать наслідки голосування пропозиції делегата Махарадзе, що заступає позицію «лівих інтернаціоналістів». З огляду на складну ситуацію, що заіснувала після дискусії на доповідь про національне питання, Махарадзе запропонував, щоб жодної резолюції в справі національного питання конференція не приймала з огляду на великий розходження серед її учасників і неясність та неусвідомленість (і це після багаторічних виступів Леніна, зокрема після його «Тез з національного питання» 1916 року! — Г. К.) для багатьох з них цієї проблеми. За пропозицію Махарадзе голосувало 21, утрималося — 15; проти пропозиції Махарадзе (отже за внесок Леніна) — 42. Таким чином, не зважаючи на великий авторитет Леніна, він за свій внесок зібрав ледве на 6 голосів більше. (Див. «Революция и национальный вопрос», вступительная статья С. М. Диманштейна, стор. XXXV).

¹⁵ В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 447.

¹⁶ Для прикладу тут варто пригадати дві заяви прем'єра і військового міністра Тимчасового уряду А. Керенського, які виразно свідчать, що така збройна боротьба між російським Тимчасовим урядом і дотеперішніми колоніями російської імперії вже визрівала.

Заява перша. У промові на відкритті державної наради в Москві, 12. VIII. 1917 А. Керенський, торкнувшись тоді вже гострого конфлікту з Фінляндією і Україною, заявив:

«І там, де боротьба переходить межу можливого, там, де бажають труднощами нашими скористатися для насилування над

питання робила їх союзниками поневолених народів і посилювала значно їх боротьбу проти Тимчасового уряду. Більшовики не входили до коаліції Тимчасового уряду і найрадикальніші гасла та вимоги їх, як партію, ні до чого практично не зобов'язували. Це була щасливо знайдена і зручно проваджена тактика в боротьбі з Тимчасовим урядом і з партіями, що підтримували його. Як ми вже побіжно згадували, багато соціалістичних і демократичних російських партій, що підтримували коаліцію Тимчасового уряду, у своїх програмах також мали гасла про «право націй на самовизначення». Але їх постава цього питання була абстрактна, загальникова, і вони під різними мотивами уникали практичного її застосування бодай у конституційних актах. У своїй конкретній політиці ці партії цілком підтримували Тимчасовий уряд, який, всупереч логіці революції, не бажав навіть декларативно визнати за тим чи іншим народом права на ту чи іншу форму їхнього національно-державного будівництва. Вони, ці партії, як і Тимчасовий уряд, не визнавали за жодним народом російської імперії права самому негайно творити свої форми бодай автономного життя. Вони послідовно і невідступно стояли на тому, що неросійські народи повинні чекати, як вис-

свободою волі народу російського, ми кажемо і скажемо: „руки геть!“». («Революция и национальный вопрос», стор. 55).

«...там (у Фінляндії — Г. К.), можливо, цими днями буде спроба, шляхом фізичної сили, використати наші труднощі в ім'я насильного торжества завдань і мети, в наш час неможливих і для цілої держави трагічних. Я як голова Тимчасового уряду, як військовий міністер зроблю належне розпорядження. Цього не буде допущено! (Шумні аплодисменти. Крики «браво!»)... У найближчому майбутньому народ фінляндський переконається, що якщо нема насилля, то російська влада не забуває і ще більше дає» (там таки, стор. 55. Взято з стенограми державної наради у Москві, 12. VIII. 1917).

Після цього голова Тимчасового уряду і військовий міністер згадав про події на Україні і зробив також кілька багатозначних погроз на її адресу (див., там таки).

Заява друга. Приймаючи депутацію від населення Туркестану, яке, не дочекавшись жодного полегшення у своєму колоніальному становищі, вислало спеціальну делегацію до Тимчасового уряду, щоб виробити законний і легальний шлях свого національно-державного унезалежнення, А. Керенський попередливо заявив делегатам:

«Я вірю вашій відданості нашій спільній батьківщині і не вірю чуткам, що в Туркестані готується повстання проти Росії, але попереджаю, що якщо таке десь станеться, то будуть вжиті найгостріші заходи» («Революция и национальный вопрос», стор. 73).

Варто тут пригадати, що цю безтактну, якщо не сказати гірше, заяву голова російського, на цей раз вже революційного, уряду склав перед туркестанською делегацією рівно через рік після кривавої розправи російських військових каральних загонів у Туркестані за їх відоме повстання 1916 року проти знущань і утисків військової і цивільної російської адміністрації.

ловився був тоді на I з'їзді Рад соціаліст Войтінський, до єдиного прятункового етапу — Установчих зборів.¹⁷ Партії коаліції вважали, що саме Установчим зборам належить все, в тому числі і національне питання, розв'язати. Більшовики, всупереч політиці Тимчасового уряду і партій коаліції, визнавали право за кожним народом негайно самим вирішувати, які соціально-економічні форми матиме їх батьківщина та в яких правно-конституційних зв'язках вона буде з російською державою.

«Чому ми, великороси, що поневолюємо більшу кількість націй, ніж будь-який інший народ, повинні відмовитися від визнання прав відокремлення Польщі, України, Фінляндії? — говорив Ленін у своєму виступі на згадуваній уже конференції більшовиків у квітні 1917. — Там (у Фінляндії — Г.К.) наростає криза, невдоволення генерал-губернатором Родічевим, а „Рабочая газета” (орган плеханівської фракції РСДРП — Г. К.) пише, що фіни повинні очікувати Установчих зборів, оскільки там буде досягнуто угоди між Фінляндією і Росією. Що значить угода? Фіни повинні сказати, що вони можуть мати право на певне рішення своєї долі по своєму, і той великорос, що це право відкидав би, буде шовіністом»...

«... Якщо Фінляндія, чи Польща, чи Україна відокремляться від Росії — в цьому нічого поганого нема. Що ж тут поганого? Хто це скаже, той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Ніколая... Це шовінізм найгіршок марки».¹⁸

Така постава національного питання з перших днів революції 1917 року кардинально вигідно відрізняла тактику більшовиків від усіх інших, тоді діючих політичних партій. Цю тактику в боротьбі з Тимчасовим урядом у добу між березнем і жовтнем 1917 більшовики використали і застосували з максимальною енергією і послідовністю. Пригадаємо декілька прикладів.

На перші заходи новопосталого революційного сойму Фінляндії щодо усамостійнення й унормування її державно-правних стосунків з революційною Росією¹⁹ російський Тимчасовий уряд відповів спочатку відтягуванням вирішення, а згодом воєнною погрозою²⁰ і знаменитим «Маніфестом о роспуске Сейма 18-31 июля 1917 года и о производстве новых выборов».²¹

¹⁷ «Революция и национальный вопрос», стор. 98.

¹⁸ В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 444—445.

¹⁹ «Революция и национальный вопрос», а) «Закон об осуществлении верховной власти Финляндии», стор. 209; б) Звернення («Адресс») Сойму Фінляндії на ім'я Тимчасового уряду Росії, стор. 211.

²⁰ Там таки, стор. 55. Цитована вище заява А. Керенського в промові на відкритті державної наради у Москві, 12. VIII. 1917.

²¹ Там таки, стор. 68—69. Цей цікавий документ вартий того, щоб його зачитувати тут у перекладі бодай у виривках.

Більшовики в цьому конфлікті беззастережно стали по боці домагань Фінляндії проти політики Тимчасового уряду.²²

На виникнення Української Центральної Ради (середини березня 1917), на ухвали Всеукраїнського Національного Конгресу (5-6 квітня 1917), на більш ніж скромні й льояльні пропозиції делегації від Української Центральної Ради в її «Доповідній записці» на ім'я Тимчасового уряду²³ і на проголошення Першого Універсалу Української Центральної Ради російський Тимчасовий уряд та всі партії, що його підтримували, одноставно відповіли спочатку здивуванням, потім обуренням, зволіканням справи, а згодом — погрозами й цілковитим відкиненням скромних домагань Української Центральної Ради.²⁴

Більшовики в цьому гострому конфлікті знову ж таки недвозначно підтримали українські домагання.

«Не один демократ, не кажучи вже про соціяліста, не відважиться заперечувати цілковитої законности українських

У першому абзаці «Маніфесту», Тимчасовий уряд повідомляє, що він дістав від сойму Фінляндії «Звернення (Адрес) від 12-25 липня 1917 року, разом з текстом «Закону про здійснення верховної влади Фінляндії».

У другому абзаці стверджується, що традиційним носієм вищої державної влади в російській імперії був досі цар. Тепер, «після відмовлення останнього імператора, вся повнота влади, що йому належала, в тому числі і право великого князя фінляндського, могла перейти тільки до наділеного народом російським вищою владою Тимчасового уряду...

«...Тимчасовий уряд, всенародно прийняв присягу берегти права народу держави російської, не може поступитися ними до вирішення Установних зборів...

«...Тимчасовий уряд... не може визнати за фінляндським соймом права силоміць перехопити волю майбутніх російських Установчих зборів й анулювати повноваження російської влади в справах фінляндського законодавства і керування.

«Між тим, прийняті соймом рішення міняють у самій суті взаємні правові стосунки між Росією і Фінляндією і в корені порушують діючу фінляндську конституцію.

«Нехай же народ фінляндський сам зважить долю свою. *Вирішена вона може бути тільки в згоді з народом російським.* (Підкр. наші — Г. К.) Тому, наказавши відбути нові вибори, Тимчасовий уряд визнав за благо скликаний ним 22 березня (4 квітня) ц. р. черговий сойм розпустити і призначити скликання нового сойму не пізніше 1 листопада цього року».

Наведені абзаци «Маніфесту» Тимчасового уряду, як стилем, так і змістом говорять самі за себе.

²² В. И. Ленин, О национальном вопросе..., стор. 442—448.

²³ а) В. Винниченко, Відродження нації, т. I, стор. 156—166; б) «Революция и национальный вопрос», стор. 143—149.

²⁴ а) В. Винниченко, Відродження нації, т. I, стор. 149—170, 187—195; б) «Революция и национальный вопрос», стор. 54—55, 83, 85, 99.

вимог. Ні один демократ не може також заперечити *права* України на вільне відокремлення від Росії». ²⁵

Так писала «Правда» 15 червня 1917 року в статті «Україна» в зв'язку з проголошенням Українською Центральною Радою Першого Універсалу.

На першому Всеросійському з'їзді рад (червень 1917) більшовицька делегація, що її очолювали Преображенський та А. Колонтай, виступила рішуче проти тексту резолюції на доповідь про національне питання, що її виголосив від імені Виконавчого Комітету Войтінський. Більшовицька фракція внесла свій текст резолюції, бо та, що її запропонувала більшість партій Тимчасового уряду, на думку Колонтай ²⁶ і Преображенського, ²⁷ занадто загальна, декларативна і нічого конкретного не дає для розв'язки гострого конфлікту між Фінляндією та Україною, з одного боку, і Росією — з другого. Коли ж ухвалою більшості коаліційних партій пройшла була резолюція цієї більшості, то більшовицька фракція, у наступі Преображенського, запропонувала додаток до прийнятої резолюції такого змісту:

«З'їзд засуджує, як антидемократичну, контрреволюційну політику Тимчасового уряду, що відтягає досі вирішення гостроактуальних і невідкладних питань, які пов'язані із здійсненням національних прав поневолених народів Росії, і складає з себе всяку відповідальність за наслідки тої політики, що довела до конфлікту з Фінляндією та Україною». ²⁸

До цієї поправки Преображенський ще перед з'їздом подав таке:

«У даний момент відносно, наприклад, України перед вами питання поставлено цілком ясно. Із цього становища ви можете вийти або з честю, або з ганьбою». ²⁹

Подібних фактів можна було б навести багато більше. Але й ті, що ми їх подали вище, переконливо свідчать, що більшовики у своїй боротьбі з Тимчасовим урядом аж до жовтневого перевороту стояли на словах по боці всіх поневолених націй Росії. Вони підтримували їх домагання тої чи іншої форми національно-культурного та державного самовизначення. Тобто тактика їх у цьому питанні й на цьому відтинку революції відзначалася певною послідовністю. Вони всюди і при всіх ситуаціях висловлювали домагання негайного і практичного застосування гасла, проголошеного їх квітневою резолюцією: «За всіма націями, що входять до складу Росії, мусить бути визнане право на вільне відокремлення й утворення незалежної держави».

²⁵ «Революция и национальный вопрос», стор. 31.

²⁶ «Революция и национальный вопрос», стор. 105—106, примітка 2.

²⁷ Там таки, стор. 108.

²⁸ Там таки, стор. 113—114. Поправка Преображенського.

²⁹ Там таки, стор. 114.

Причинки до історії української дипломатії в 1917—21 роках (V) НОТАТКИ З АРХІВУ Д-РА ЛЮЦІЯ КОВИЛЯНСЬКОГО, КОЛИШНЬОГО РАДНИКА ПОСОЛЬСТВА УКРАЇНИ В ТУРЕЧЧИНІ

У 1918 році доктор медицини Л. Ковилянський був головним лікарем Київського генерального військового шпиталю. Після захоплення влади Скоропадським, київські військові лікарі поділилися на два табори. Один — «Союз кадрових лікарів», що складався з росіян, ворогів української державности; другий — лікарі-українці. Між двома таборами відбувалися змагання за керівні військово-лікарські посади на Україні, головне в Києві. Перемогли росіяни за підтримкою гетьманського міністра військових справ Рагози. Видано було гетьманський наказ, щоб так звані «некадрові» лікарі не залишалися далі на військово-санітарній службі. Більшість військових лікарів-українців власне була з «некадрових».

У своїх спогадах д-р Л. Ковилянський пише:

Такий стан речей примусив мене шукати посади поза військовим міністерством. Я звернувся до міністерства закордонних справ; це було єдине міністерство, на чолі якого стояв відомий українець — Д. Дорошенко. Міністер прийняв мене дуже радо, — а за яких пару днів я вже був призначений на посаду радника міністерства.

Але не встиг я ще розпочати працю на цій новій посаді, як раптом увечорі покликано мене до телефону та переказано, щоб я доконче на другий день вранці прибув до міністерства. А коли я прибув, то довідався, що мене призначено на радника українського посольства в Туреччині... Ця звістка заскочила мене так нагло і несподівано, що я не знав, що робити: чи згодитися, чи відмовитися. Але відмовлятися не випадало, бо вже й гетьманський наказ про мое призначення був готовий.

На посла було призначено спершу О. Кістяківського. З послом я зустрівся того ж таки дня в міністерстві, і ми розговорилися. Між іншим О. Кістяківський сказав мені, що він має на думці запросити до складу посольства пана Тухолку, який довгий час служив у російському посольстві в Царгороді.

«Ви зауважте, — казав О. Кістяківський, — що ми всі тут дипломати з гетьманської ласки, а Тухолка — справ-

жній фахівець, знає всіх турецьких дипломатів, знає всі звичаї, всю етикету дипломатичних сфер, всі форми дипломатичних зносин, добре знає французьку мову і т. д. Такого чоловіка нам доконче треба мати при собі. Ви ж самі розумієте добре, яку вагу має в дипломатичних зносинах, а надто в Туреччині, зовнішній бік справи, етикета. Про Тухолку кажуть люди, що він — московської орієнтації, монархіст, — та нам це байдуже, бож всіма справами посольства орудувати та всю політику робити будемо ми з вами вдвох, а Тухолка буде в нас лише за технічного порадника, за експерта, так би мовити, та й годі...»

Другого чи третього дня після цієї розмови були ми з Кістяківським на авдієнції у гетьмана. Скоропадський прийняв нас у своєму кабінеті та повів розмову на «общерусском языке». Це мене трохи здивувало, бо раніше, скільки разів доводилося мені розмовляти з П. Скоропадським, він завжди озивався по-українському.

Кілька днів перед тим, як посольство мало рушити в дорогу, О. Кістяківський зрікся посади посла. Це було саме тоді, коли сталася криза кабінету і половина міністрів (у тому числі й Ігор Кістяківський) залишила свої портфелі, а на їх місце вступили чотири українці з м'якої опозиції. На місце О. Кістяківського запрошено було після того на посла до Царгороду М. Суковкіна.

Коли я познайомився з М. Суковкіном та персоналом посольства, мені стало моторошно, і я пішов просити міністра — чи не можна було б мені залишитись у Києві, або щоб мене призначено до якогось іншого посольства, наприклад, до Італії. В Італії я не раз бував; італійську мову знаю. «Та до Італії ви ще поспієте, — перепинив мене Дмитро Іванович (Дорошенко), — а покищо я дуже прошу вас не відмовлятися від Царгороду. Нам треба доконче мати там, у посольстві, хоч одного свого чоловіка, бо коли правду казати, ви будете там єдиний українець». Ці слова міністра мене трохи збентежили. «Що ж то за українське посольство, — подумав я собі, — де я маю бути єдиним українцем?..»

Посольство «гетьмана всієї України» до турецького султана виїхало з Києва в такому складі: надзвичайний посол і уповноважений міністер — М. Суковкін; радник посольства — д-р Л. Кобилянський; секретарі — князь Тенішов, підполк. гвардії Г. Стеблін-Каменський та ротмістр М. Любимський; аташе старші — полк. Ф. Пономаренко та полк. О. Хорунженко; аташе молодші — поручник Ратгауз та хорунжий Я. Москаленко; аташе військовий — полк. генер. штабу В. Васільєв; аташе морський — капітан 1 ранги О. Зарудний. Поїхав з нами і п. Тухолка, хоч він офіційно до складу посольства не належав.

Одночасно з посольством виїхала до Царгороду українська військово-санітарна місія для допомоги військово-полоненим. За санітарного шефа в тій місії був д-р І. Холодний.

До цього часу про Суковкіна я знав лише, що він — брат колишнього київського губернатора і був раніше головою київської губерніяльної земської управи. Але наші громадські діячі, з якими мені доводилося розмовляти, вихваляли мені Суковкіна, кажучи, що то великий прихильник українського національного руху та української справи взагалі, дарма що не знає української мови. Кращого, мовляв, посла до Царгороду, як Суковкін, трудно було б і знайти. Згадувалося, що на початку революції Суковкін прибув сам без запрошення на засідання Українського Національного Конгресу (в Києві у квітні 1917), і голова конгресу проф. М. Грушевський привселюдно з ним цілувався. Що ж, хвалити Бога, коли так! А все ж було чомусь ніяково слухати, як український посол та промовляє до радника українського таки посольства російською мовою.

Весь персонал посольства, опріч самого посла та секретаря кн. Тенішова, виїхав з Києва 22 жовтня 1918 спеціальною валкою, а Суковкін з родиною та кн. Тенішов виїхали лише на другий день. У нашій валці цілий вагон був навантажений харчовими запасами для посольства. Там було борошно, крупи, чай, цукор, горілка, сухі гриби тощо. Приїхавши до Одеси, ми зараз же пересіли на спеціальний пароплав, що вже стояв у порту, дожидаючи нас. Суковкін, коли приїхав на другий день після нас до Одеси, на пароплав не переїхав, а заїхав до помешкання відомого російського чорносотенця, колишнього члена державної думи — Коупенського. Це вже, на мою думку, нічого доброго не віщувало...

30 жовтня, опівдні, прибув на пароплав Суковкін з дружиною, двома синами-недолітками та кн. Тенішов, у супроводі представників місцевої військової, морської та цивільної влади (серед них хоча б один тобі українець!) і духовенства. В кают-компанії відправлено молебень, і гості, попрощалися, подалися на берег, — а ми рушили.

Наш пароплав — чепурненька струнка яхта — «Великий князь Александр Михайлович». Вгорі, над палубою, гордо маяв український військовий прапор: весь білий, а в горішньому кутку — державний герб, тризуб, на жовто-блакитному полі. Година була чудова; наше рідне українське море, що носило колись на собі запорозькі чайки та байдаки, те саме море несло тепер до турецького султана представників Української Держави і тихенько собі колихалося під нашими ногами. Але надвечір нахмарило, схопився вітер, буря шаліла цілісіньку ніч, — а коли над ранком вітер ущух, виявилось, що нашу яхту кинуло кудись на схід. Ми збилися з курсу. День був хмарний, і користуватися секстантом не було можливости. Посуватися на південний захід навмання було небезпечно, бо відомо було, що там десь — ціле «поле» підводних торпед. Надвечір виглянуло нарешті сонце, а опівночі ми побачили світло маяка «Пендераклія» на малоазійському березі. Тепер уже можна було орієнтуватися; уранці ми пі-

дійшли до плавучого маяка, добули належні вказівки і, пропливши Босфор, ошвартувалися в Золотому Розі, саме в той день (1 листопада), коли припинилися воєнні дії між Антантою і Центральними Державами.

На нашій яхті прибула також до Царгороду згадана вже військово-санітарна місія. Крім того, було ще декілька приватних пасажирів, яким Суковкін дозволив їхати з нами. Між цими останніми була пані Чарикова — дружина останнього царського посла в Царгороді. То була жінка середнього віку, не гарна й не погана, жвава та балакуча. Вона володіла трохи не всіма європейськими мовами, не виключаючи грецької й турецької (сама вона була, якщо не помиляюся, з роду грекиня), і відразу стала осередком всього товариського життя в кают-компанії. Коли б якась цілком стороння людина опинилася випадково під час плавби на нашій яхті, то була б немало здивована, якби їй хтось сказав, що то пароплав український, який прямує до Туреччини з українським посольством. Українського тут і духу не було. В кают-компанії панувала мова російська, чути було також французьку, німецьку, англійську, італійську... не було чути лише мови української. Коли я озвався був якось до Пономаренка по-українському, то треба було бачити, як вирячилася на нас пані Васільєва, дружина військового аташе, що біля нас сиділа. «Панове! — скрикнула вона, — по-якому це ви розмовляєте?» Пономаренко пояснив їй, що то мова українська. — «Дайте спокій! Хіба ж є така мова? Я взагалі не знаю, звідки взялися такі слова: „Україна“, „український“. Кому і на що це все потрібне? Адже ми всі тут „русские“».

Капітан яхти Пахомов та військовий комендант Пчельников, хоч одягнені в новий український морський однострій, отверто признавалися, що вони ніякої України не знають і знати не бажають. То були запеклі українофоби.

Секретар посольства кн. Тенішов (людина років 35) — нащадок українського аристократичного роду. Через свою нетактовність придбав собі в Царгороді навіть серед російських аристократів-емігрантів прізвисько «le fou prince». У розмові з д-ром Холодним він якось сказав: «Я дуже радий, що опинився в цьому посольстві; тепер я можу зробити дещо для Росії». А коли Холодний зауважив йому, що, мовляв, не вадило б при цій нагоді пригадати собі й Україну, то князь глянув на нього здивовано: «А хіба ж Україна — не Росія?»

Г. Стеблін-Каменський був російський гвардійський офіцер, з Україною не мав абсолютного нічого спільного. Чому і як він опинився в складі українського посольства — це для мене було й лишилося загадкою.

Про О. Хорунженка — з кубанських козаків — досить сказати, що, прибувши до Царгороду, він у ту ж мить обернувся на Хорунженкова.

Я. Москаленко (молодий ще хлопець) — улюбленець Суковкіна і приятель його синів. Коли вже посольство Суковкіна почало хитатися та тріскатися, він, укупі з молодим

Суковкіном, подався до добровольчої армії, щоб захищати «єдину-неділіму», не так проти московських більшовиків, як проти українців.

Ф. Пономаренко — людина цілком аполітична. Йому було байдужісінько, чи буде Україна, чи не буде. Під його доглядом були харчові запаси та посольське майно. Умів добре говорити по-українськи й по-польськи і взагалі був чоловік нічого собі, у кожному разі — не шкідливий.

Морський аташе О. Зарудний — людина добре освічена й симпатична. Вважав себе за українця, але мову українську знав кепсько. До української справи ставився льояльно, а до Суковкіна та його політики був у пасивній опозиції. (Брата Зарудного, члена Української Центральної Ради, розстріляли більшовики в Києві разом з членом Центральної Ради Пугачем).

Пан Тухолка, до складу посольства хоч і не належав, але в житті посольства грав значну роль. То був вельми спритний політик. Говорив дуже красно; але, поговоривши з ним, так і не можна було збагнути, куди він прямує, за кого чи за що він стоїть. Ставився до української справи назверх цілком льояльно та об'єктивно. Посольську справу знав як справжній фахівець. За порадою до нього звертався не сам лише Суковкін, але й опозиціонери; останні на своїх нарадах просили Тухолку бути головою. Поводився Тухолка зо всіма надзвичайно коректно: ніхто не міг йому нічого закинути.

Прибувши до Царгороду, посольство наше в повному складі залишилося на якийсь час на своїй яхті, поки Суковкін та члени посольства познаходили собі помешкання. Тут до нас прибули з привітанням турецькі урядові особи; одвідали нас репортери часописів; з'явилися і наші попередники — члени посольства Центральної Ради: Красицький, Вовк-Вовченко, Ковальський та Спафаріс. З них до складу нашого посольства вступили двоє: Красицький — таки ширий та свідомий українець. По-українськи говорив бездоганно. Одне слово, наш чоловік та й годі. Драгоман І. Спафаріс, як чужинець (грек), до нашої української справи ставився нестрально, але льояльно.

Робота наша почалася з того, що Суковкін та я поїхали, кожний окремо, з візитами до вищих турецьких урядових осіб, саме до тих, з котрими нам належало особисто познайомитися. (До інших вистачало послати свої візитівки). Був Суковкін також у вселенського патріярха. Самого патріярха в Царгороді не було, а був його заступник («locum tenens») — митрополит брусський Доротей. На другий день заступник патріярха з своїм почтом прибув до нас на яхту; Суковкін та весь персонал посольства привітали його на шканцях, після чого посол запросив гостей до невеликого салюну на каву. Хоч Суковкін мене заступникові патріярха не представив і до салюну не запросив (там були, звичайно, Тенішов, Ва-

сільєв, Чарикова, вся родина Суковкіна...), але я увійшов таки до сальону і слухав, як український посол розмовляв (через драгомана) з високим ієрархом. Отже в цій розмові Суковкін сказав буквально таке: «Я почував себе щасливим, маючи змогу оповістити Вашу Святість про те, що хоч Україна нині й відмовилася політично від Росії, але українська православна церква залишилася в злуці з всеросійською церквою, під головуванням московського патріярха». На це заступник вселенського патріярха відповів, що він приймає цю звістку з великою радістю і завтра подасть її до відома синододі. Коли почесні гості залишили яхту, я попросив Суковкіна пояснити мені, на якій підставі він сповістив заступника патріярха про начебто злуку української церкви з московською? Адже пан посол повинен знати, що справа стоїть зовсім інакше, що ми домагаємося автокефалії української церкви та що й сам гетьман на Всеукраїнському церковному соборі, який відбувся оце недавно в Києві, висловив бажання, щоб українська церква в своїй діяльності не залежала від Москви. «То ви так думаете, — рвучко перепинив мене Суковкін, — а я думаю інакше. А взагалі я мушу Вам сказати, що за свої слова та за свої вчинки я сам відповідаю».

Незабаром посольство переїхало до свого помешкання на Пері (європейська частина Царгороду). Це було те саме помешкання, в якому містилось і посольство Центральної Ради. Тут довелося мені почути про це останнє багато дечого просто таки фантастичного. Казали люди, що там не стільки послували, скільки пили і гуляли, аж по всій Пері луна йшла. Веселеньке собі, нівроку, було посольство. Власникові будинку було зроблено збитків щось на 3 000 турецьких фунтів, котрі той правив потім з Суковкіна; а чи заплатив Суковкін ту суму, чи ні — того не знаю. Коли я переїхав до посольства, почав нищпорити по всіх закутках і натрапив на якусь темну комірку, де серед всякого сміття та бруду лежав на полиці згорнутий в рурку та добре зім'ятий — портрет Шевченка...

Поведінка Суковкіна взагалі та перші кроки його посольської діяльності звернули таки увагу тих членів посольства, які розуміли, що як-не-як, а це ж посольство українське, а українського в ньому тільки й є, що український прапор на щоглі. То були: М. Любимський, О. Ратгауз та О. Зарудний. Вони поставилися до вчинків Суковкіна критично і поділилися своїми думками зі мною. Покликали на пораду й Тухолку; і той, побалакавши з нами, висловився на останку, що «г. Суковкін с формальной стороны конечно не прав». Таким чином ще під час нашого перебування на яхті утворилася серед членів посольства опозиційна група, покищо пасивна, яка дожидала тільки слушного часу, щоб виступити активно.

Одночасно з тим, як посольство переїхало до свого помешкання, переїхали до свого помешкання також Суковкін та деякі члени посольства, але більшість (у тому числі й я) та ще дехто з «пасажирів» залишилися на яхті. У той час з

Одеси прибув пароплав під українським прапором, а на ньому — кур'єр до Суковкіна. То був якийсь добродій В. (прізвище я забув), одягнений в однострій російського військового урядовця; говорив лише по-російському. Насамперед він прибув до нас, на яхту, представився мені і сказав, що він привіз «маніфест гетьмана Скоропадського». Був вечір, і всі тимчасові мешканці яхти підвечіркували в кают-компанії. В. познайомив присутніх із змістом «маніфеста» та розказав про останні події в Києві. Тут ми довідалися, що кабінет міністрів цілком переформовано, що замість Д. Дорошенка міністром закордонних справ став Афанасьєв, що ані одного українця в кабінеті міністрів не залишилось і т. д. Ці вістки викликали, цілком зрозуміло, в кают-компанії велику сенсацію. Кожний з нас реагував на це по-своєму, а пані Чарикова — так та аж в долоні сплеснула: «Браво!.. Наконець-то!.. Ну, що ж — поиграли, побаловались, а тепер — баста! Тепер все по містам!..»

На другий день уранці В. був у Суковкіна, віддав йому депеші і розказав детально про те, що сталося в Києві. Тут уже пан Суковкін остаточно розперезався. Покликав всіх нас, членів посольства, до свого кабінету, прочитав нам «маніфест» і після звелів усім іти до канцелярії та дождити його наказів, а мене попросив залишитись у кабінеті. Коли ж ми опинилися віч-на-віч, Суковкін щільно зачинив двері кабінету і звернувся до мене з такими словами: «Ви знаєте — Дорошенко вже не міністер; тепер міністром закордонних справ — Афанасьєв». Це був, так би мовити, вступ. Сказавши це, Суковкін зробив довгу павзу, пильно дивлячись мені у вічі. Я мовчки кивнув головою. «Ви зрозумієте, — говорив він далі, — що тепер ми спільно працювати не можемо, бо я й ви стоїмо на діаметрально протилежних точках політичної думки... Тепер я вам кажу от що: я вам даю тимчасом двомісячну відпустку, щоб ви могли впорядкувати свої хатні справи; а там ви маєте вирушити до Києва, щоб бути причисленим до міністерства», — закінчив Суковкін і попрощався зі мною. За згодою Суковкіна, я оселився тимчасово в посольстві, де були вільні кімнати, і завдяки цьому мав змогу бути свідком усього того, що робилося в посольстві та поза посольством. З Красицьким я бачився трохи не щодня, та ще крім того щодня заходив до мене хтонебудь з членів посольства: Тенішов, Тухолка, Любимський, Ратгауз, Спафаріс та інші, а найчастіше — Зарудний.

У першу чергу Суковкін видав наказ про мову в діловодстві посольства. Такою мовою повинна була бути, звичайно, «общепонятная» російська мова, бо, як сказано було в наказі, — української мови в міністерстві закордонних справ ніхто не знає, та й у посольстві цією мовою мало хто володіє. Українську мову все ж таки залишено для хатнього, так би мовити, вжитку, для якихнебудь там приватних зносин тощо.

Тим часом минуло вже п'ять чи шість днів, а з України жадних вісток не надходило. Це всіх нас здивувало, а на

обличчях та в поставі Суковкіна з його присними не було вже тієї бадьорости та самопевности, як кілька днів перед тим, а, навпаки, видко було якесь заклопотання та стурбованість, так наче б вони й самі тепер не знали, на яку їм стати. Поговорив я з цього приводу з Красицьким. «А знаєте, — спитав він мене, — що, на мою думку, діється тепер на Україні?» — «Тепер там — повстання».

Минуло щось два тижні після того, як я дістав відпустку, коли одного вечора Суковкін покликав мене до телефону і сказав, що завтра, о 3 годині, йому та всьому персоналові посольства призначено урочисту авдієнцію у султана. Суковкін дуже прохав, щоб я не відмовлявся, бо мене, як старого члена посольства, в першу чергу записано в церемоніальному відділі до реєстру тих осіб, які мають бути на авдієнції. Я згодився, бо, правду кажучи, мені й самому цікаво було побачити цю церемонію.

На другий день до будинку посольства приїхало кілька султанських «лянд», щось з 15 кінних гайдуків у червоному та султанський церемоніймайстер у парадному мундирі. Ми рушили — попереду Суковкін з церемоніймайстром, а за ними решта персоналу посольства. Перед брамою Ілдіз-Кіюску нас зустріла почесна варта, а друга почесна варта стояла у вестибюлі палацу. Там були також військові й цивільні високі урядовці. Нас зустріли тут сановиті особи султанського двору й попросили до великого сальону, де нам довелось з півгодини зачекати, поки нас запрошено до султана. Суковкін, я та князь Тенішов були у фраках; Суковкін мав до того ще й червону стрічку російського царського ордена св. Анни 1 класу. Решта ж членів посольства, яко люди військові, мали на собі український військовий однострій, що його встановив гетьман Скоропадський; один лише військовий аташе Васільєв одягся в російський мундир полковника генерального штабу. А коли посол Суковкін звернув увагу Васільєва на таку його велику нетактовність і попросив одягтися в українську військову уніформу, полковник Васільєв тільки здвигнув плечима: «Какая там еще украинская форма! Никакой такой украинской формы я не знаю. Я — русский офицер и надеваю присвоенный мне мундир. Вот и все!» Було помітно, що цей «присвоенный мундир» зробив в Ілдіз-Кіюску не таке вже й гарне враження.

Згідно з церемоніялом, султан прийняв спочатку Суковкіна одного. Посол подав султанові до рук свої «lettres de créance», сказавши при цьому коротеньку промову, а далі попросив у падишаха дозволу представити йому членів посольства. Тоді покликано всіх нас до кімнати, де відбувалась авдієнція; ми підходили до султана по черзі, як стояли записані в реєстрі, і Магомет VI кожному з нас подавав руку. Безпосередньо до нас султан не промовляв, а говорив пошепки через церемоніймайстра. Султан сказав, що він дуже радий познайомитися з членами посольства, а Суковкін за всіх нас відповів на це, що, мовляв, і члени посольства вважають це

щастям, що їм випало і т. д. Після того нас знову запросили до сальону, де нас частували кавою та шербетом.

А на Україні тим часом клекотіло та кипіло, як у казані. Суковкін та кн. Тенішов кидалися від французів до англійців, від англійців до французів, благаючи послати кораблі та військо на Україну, щоб рятувати Скоропадського та його уряд. Приїхали стовпи російського чорносотенства колишні царські та гетьманські міністри, високі духовні особи.

Багато їх, скоро тільки приїхали, посунули до нашого посольства, бо то, як вони казали, було «единственное русское представительство в Константинополе». Трохи згодом прибув також російський консул Серафімов. Він поселився в тій частині російського консульського будинку, яка залишилася в цілості (зруйновано було лише ту частину, що виходила на вулицю), і відновив діяльність консульства в обмеженому, звичайно, масштабі, даючи правну допомогу колишнім російським підданцям-втікачам.

Суковкін та князь Тенішов, не гаючи часу, метнулися до всіх отих російських чорносотенців, аристократів, колишніх міністрів. Не пощастило їм лише у колишнього міністра Сазонова. Спочатку Суковкін послав кн. Тенішова спитати Сазонова, чи той його прийме, а Сазонов наче б то сказав, що він був би і не від того, якби в титулі Суковкіна не було одного слова, з яким пан Сазонов не може ніяк погодитися: це слово — «Україна».

Коли до Царгороду прибула графиня Брасова (дружина великого князя Михайла Олександровича — брата Миколи II), то, саме собою зрозуміле, Суковкін і Тенішов миттю повіялися до неї на ралець. Біля гр. Брасової згромадилася уся чорна зграя. Її сальон зробився в Царгороді, так би мовити, російським політичним сальоном, осередком російської монархічної політичної думки.

Тут сталася, між іншим, така характеристична подія. На посольській яхті «Александр Михайлович», що стояла у Золотому Розі, відбулася в присутності Суковкіна, деяких членів нашого посольства та багатьох запрошених російських високих осіб, досить цікава церемонія. Коли гості та команда яхти розмістилися на палубі, Суковкін подав знак, — і на щоглу, де вже не було українського прапора, поповз російський, білий з синім хрестом («андрієвський»). Всі присутні чоловіки познімали шапки; Суковкін виголосив чулу промову, яку закінчив вигуком «ура!». Цей вигук підхопила команда яхти, а за нею й уся публіка, і «мощное русское ура!» луною покотилося по каламутних хвилях Золотого Рогу. Деякі кажуть, що при цьому співали ще й «Боже, царя храни», але я за це не ручуся, бо сем там не був, а розказую так, як од людей чував.

Настрій у посольстві був пригнічений. Воно й зрозуміле. З України надходили тривожні вісті. Відомо стало, що владу

в свої руки взяла Директорія; говорили також, що Київ захопили більшовики. Становище посольства було досить хитке й непевне, та воно все ж таки не припиняло своєї роботи: щось до когось там писалося, але що саме й до кого — тяжко було дізнатися. Обов'язки радника посольства виконував тепер Тухолка (Суковкін дуже домагався того, щоб гетьман, після зміни «курсу», затвердив на цій посаді радника Тухолку).

На початку лютого 1919 прибули до Царгороду делегати з Дону (Карев, Герасимов), з Кубані (Л. Бич), Азербайджану (А. Толчибашев), Грузії (Чхеїдзе) та від гірських народів Північного Кавказу (Чермоєв). Вони прямували на мирову конференцію, що мала відбутись у Парижі, і в Царгороді їм треба було здобути дозвіл на в'їзд до Франції. А здобути його було вельми важко, тому делегати щовечора збиралися в Пера-Палац-готелі та радилися між собою щодо засобів, яких належить вжити, щоб поладити справу з візами. При цьому делегати вважали за слушне, щоб у цих нарадах брав також участь представник України (не тієї, звичайно, України, яка «есть только часть единой России»), і запросили були спочатку Красицького, але той пораяв їм звернутися до мене. Я прийняв запрошення. Головував на нарадах Л. Бич. Було складено та зредагвано французькою та англійською мовами ноту до високих комісарів держав Антанти; і врешті всі делегати дістали візи. Коли я після того зайшов якось до посольства, то почув, що Суковкін, дізнавшись про мою участь у нарадах в Пера-Палац-готелі, дуже розгнівався і казав, що буде домагатися, щоб мене за мою шкідливу діяльність вислано з Царгороду.

Як уже було сказано, серед люду, що посунув з Криму та з України до Царгороду, були також і деякі колишні міністри останньої доби. З одним з них, з колишнім морським міністром Максимовим, мені довелося якось зустрітись у Пономаренка. Говорилося, звичайно, про сучасний стан речей. Максимов, вважаючи нас, очевидно, за своїх однодумців, не крився з своїми думками. «Ничего этого не было бы, — говорил він, — если бы Скоропадский не погорячился. Слишком скоро раскрыл он свои карты... Ему следовало еще немного поводить украинцев за нос. Мы все устремились на Украину, потому что это был единственный уголок России, где еще сохранился кой-какой порядок. Отсюда, т.-е. из Киева, и должно было начаться восстановление единой России. Повторяю, не погорячись Скоропадский — дела приняли бы совершенно иной оборот»...

А покищо становище нашого посольства було кепське. Всі бачили, що політика Суковкіна веде посольство до загибелі, що воно невпинно котиться по похилій площі. Треба було щось почати, якнебудь рятуватися. Весь персонал посольства (крім самого посла) зібрався з цією метою на нараду в кабінеті посла. За голову був Тухолка. Поговорили-пого-

ворили та так і розійшлися, нічого не ухваливши. Власне кажучи, нараду «зірвав» Тенішов.

Тоді деякі члени посольства — саме згадана вже «опозиційна група», до якої прилучився ще й Хорунженко (чи то пак — Хорунженков), полишивши на боці інших членів посольства та й самого посла, почали окремо збиратися до помешкання когонебудь з своїх та радитися між собою про те, що треба наразі чинити, щоб не дати посольству загинути. На цих зборах бував і Тухолка.

Одного дня Суковкін, не порозумівшись з міністерством закордонних справ, з власної ініціативи, начебто через брак коштів, взяв та й припинив раптом діяльність посольства, сповістивши про це Високу Порту. З того ж часу члени посольства перестали діставати платню. Була чутка, що Суковкін хоче на якийсь час усунутися від обов'язків посла, а як свого заступника призначити Хорунженка. Але Хорунженко всім нам казав, що він на це ніколи не згодиться, бо законним заступником посла може бути не хто інший, як тільки радник посольства. До того ж не відомо ще, чи повноваження Суковкіна залишаються в силі, коли вже немає того суверена (гетьмана), котрий його уповноважив. Тут Тухолка пояснив нам, що доки немає ще офіційного повідомлення про те, що гетьмана скинуто, Суковкін залишається де юре послом та повноважним міністром. Заступником посла дійсно повинен бути радник посольства, алеж радник саме мав відпустку, реченець якої ще не скінчився. Тоді було ухвалено, що я повинен негайно вернутися до праці в посольстві. Я так і зробив: написав до Суковкіна рапорт, в якому зазначив, що через зміну політичної ситуації на Україні вважаю за можливе, не дожидуючи, коли скінчиться відпустка, нині ж таки приступити до виконання обов'язків радника посольства. На це Суковкін відповів «наказом по посольству», в якому, посилаючися на свій попередній наказ, вимагав, щоб я негайно їхав до Києва. Тепер мені нічого вже більше не зоставалось, як тільки, полишивши на боці Суковкіна з його наказами, почати діяти на власну руку. Біля мене згуртувалися: секретар Любимський, аташе О. Ратгауз, та драгоман І. Спафаріс. Хорунженка після того ми вже в своєму гурті ані разу не бачили, а щодо Красицького, то він у той час оселився на острові Принкипо і участі в нашій праці також не брав. Діло було хапке, і гаяти часу не можна було, бо Суковкін заходився вже продавати посольське майно, почавши з найбільш коштовного.

Я написав до міністра закордонних справ рапорт, в якому докладно з'ясував стан речей та становище посольства і просив дати мені відповідні вказівки. З тим рапортом я вивірив драгомана Спафаріса до Одеси (де перебувало українське міністерство закордонних справ), а секретаря Любимського — до Софії, щоб позичити на початок хоч невелику суму грошей у п. Ф. Шульги, що був тимчасово головою нашої дипломатичної місії в Болгарії. На той час я мав уже

безпосередні зв'язки з Україною. До мене заходив капітан одного пароплава, що ходив з Одеси до Греції та до Італії. Той капітан, свідомий та щирий українець, привозив мені листи від голови української соціал-демократичної організації в Одесі — Босого. У тих листах п. Босий повідомляв мене про все, що діялося під той час на Україні, і радив мені, щоб я, взявши керівництво справами посольства до своїх рук, цупко тримавсь і не випускав з рук стерна. Тоді ж таки приїхав до Царгороду з Болгарії пан Рубльов — український жид, що вже давно оселився в Софії. Він привіз мені листа від секретаря українського посольства з Болгарії В. Драгомирецького, що саме тоді повернувся був з України. З того листа я між іншим довідався, що новий український уряд затвердив мене на посаді радника українського посольства в Туреччині.

Дійшли до нас, нарешті, чутки й про те, що новий уряд уже призначив свого посла до Туреччини, замість Суковкіна, — О. Лотоцького, який начебто вже виїхав з України. Деякі з нас раділи з цього приводу, сподіваючися, що коли п. Лотоцький приїде, тоді в нашому посольстві укладеться, нарешті, нормальний стан речей. Але більшість не йняла віри цим чуткам, кажучи, що якби пан Лотоцький справді був виїхав з України, то мусів би вже давно прибути до Царгороду. А князь Тенішов, зустрівши мене, просто сказав: «Смею вас уверить, доктор, что все эти слухи относительно Лотоцкого — чистейший миф. Это просто выдумка известных политических кругов. Я имею по этому поводу самые точные сведения».

На третій чи на четвертий день після того, як Спафаріс поїхав до Одеси, я дістав від товариша міністра закордонних справ С. Бачинського телеграму французькою мовою, в якій було сказано, що міністерство доручає мені, яко своєму шарже д'афер пар інтерім, орудувати посольством, поки не прибуде до Царгороду новопризначений український посол О. Лотоцький. Цю телеграму, розпечатану, прислав мені Суковкін при своєму листі, в якому висловлював свою згоду віддати мені в кожній порі всі посольські документи. Так і підписався: «готовый к услугам».

Саме тоді повернувся з Болгарії Любимський і привіз мені 15 000 болгарських левів. Повернувся з Одеси й Спафаріс, але... грошей не привіз, бо не встиг, як він казав, зайти по ті гроші, спішаючи на пароплав. На Одесу сунули більшожики... Тепер уже можна було приступити до роботи. Ми почали з того, що попросили редакції найбільш поширених столичних газет (турецьких, французьких та грецьких) надрукувати повідомлення про те, що українське посольство та консульський відділ відновили свою діяльність.

Упоравшись з помешканням та все як слід налагодивши, я через Спафаріса попросив великого везіра дати мені авдієнцію. Авдієнцію призначено на другий день, о 5 годині по полудні; я поїхав у супроводі Любимського та Спафаріса.

Великий везір (він був ще й султанів зять) прийняв нас дуже ласкаво й розмовляв з нами троха не цілу годину. Він дуже цікавився станом речей на Україні і сказав, що турецький уряд і все турецьке суспільство вражені тим нечуваним героїзмом, з яким українці ведуть боротьбу за свої національні та політичні права. На початку авдієнції великий везір прийняв від мене ноту, в якій було сказано, що я, з доручення свого уряду, взяв нині на себе керівництво справами українського посольства (до ноти була долучена, в оригіналі, телеграма С. Бачинського).

Через пару днів після того Красицький прислав мені посольські рахункові книги та посольську печатку разом з листом, в якому просив вибачити, що сам не може до мене приїхати, бо почуває себе зле. Тепер треба було здобути від Суковкіна посольські документи, архів, печатку, блянки, книги і т. д. Я вирядив з цією метою до Суковкіна Любимського та Ратгауза. Але тут сталася оказія. «Готовый к услугам» Суковкін стрів моїх співробітників не дуже ласкаво: не привітався з ними, руки їм не подав, сісти не попросив, а почав на них гримати, як на якихось пройдисвітів, ланців. «Хто ви? Чого вам треба? Які документи? Яке має право Кобилянський посилати вас до мене з такими дорученнями? Він самозванець, бо я був і є український посол. Телеграма Бачинського? А хто такий Бачинський? Що він мені? Я його не знаю. Ніяких документів від мене ви не дістанете. Прощайте!..» Любимський і Ратгауз були дуже обурені, але перемогли себе.

Тоді я обрав інший шлях: написав до Суковкіна листа, в якому просив його взяти до уваги, що він не має права гальмувати роботу посольства, та якщо він не віддасть мені посольських документів, то я буду примушений шукати захисту своїх прав у турецькому міністерстві закордонних справ. (Суковкін, врешті, віддав такі документи та інше, але не мені, а О. Лотоцькому).

Я забув сказати, що після авдієнції у великого везіра я поїхав з М. Любимським до міністерства закордонних справ, щоб представитися міністрові. Там нас прийняв товариш міністра Іззет-паша (самого міністра не було під той час у столиці) і при цій нагоді дав нам прочитати ноту Суковкіна. У тій ноті Суковкін скаржився, що колишній радник українського посольства, самочинний повірений у справах, дозволяє собі самостійно орудувати посольством. «А коли я вже не посол, — додає Суковкін — то я бажав би знати, хто саме мене усунув з посади...» і т. д. При цьому Іззет-паша пояснив нам, що, на підставі згаданої вже телеграми С. Бачинського, турецький уряд за уповноваженого дипломатичного представника Української Держави вважає одного лише мене і що міністерство закордонних справ ніяких більше нот від пана Суковкіна приймати не буде, а нам у разі потреби завжди буде радо допомагати.

Тим часом у посольстві та в консульському відділі (під орудою О. Ратгауза) робота помаленьку посувалася (хоч Суковкін і не дав нам державної посольської печатки, але, на щастя, в посольстві було дві печатки, і одну з них власне й прислав мені Красицький). Ми порозумілися покищо з українськими посольствами та дипломатичними місіями в Болгарії, Греції, Італії та Румунії. Несподівано придбали ми собі ще одного, та й не абиякого, співробітника; він давав нам всілякі технічні поради та вказівки і через те став нам вельми в пригоді. То був старий, досвідчений турецький дипломат Мухтар-бей — щирий прихильник українців; той самий Мухтар-бей, що був при Скоропадському турецьким послом у Києві.

Наближалися Великодні свята. Не пам'ятаю тепер, хто саме приніс мені звістку, що О. Лотоцький у Празі. Я негайно спитав телеграфно чеське міністерство закордонних справ і дістав відповідь, що п. Лотоцький виїхав з Праги до Трієсту.

На третій день Великодніх свят був день народження султана. У супроводі Спафаріса я поїхав до Ілдиз-Кіюску, щоб уписати там своє прізвище до книги, як того вимагав звичай. Прізвища Суковкіна у цій книзі я не знайшов. Того ж таки дня, 22 квітня 1919 (нового стилю), прибув до Царгороду новий український посол — О. Лотоцький.

ЗМІСТ ЖУРНАЛА «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1970 РІК

ПОЕЗІЯ

- АНДІЄВСЬКА Емма: 3 нових поезій (7—8).
БАВОВАЛ Роман: Випадкові стежки (5); Смак твого імени (10).
БАРКА Василь: Із збірки «Добровістя світил» (12).
БЕН Степан: Із збірки «Солодкий світ» (7—8).
ВІНГРАНОВСЬКИЙ Микола: 3 Холодної Балки (7—8).
ВОРОБІЙОВ Микола: Ліричні мініатюри (1); Нові поезії (3).
КОЛОМИЄЦЬ Юрій: Дві поезії (4); 3 нових поезій (5).
ГОЛОВОРОДЬКО Василь: З циклу «Пастух квітів» (6).
КИЛИНА Патриція: Вісім мінівіршів (4).
КОЛЕСАР-ДЮРДЬОВЧАНЬ Юліян Д.: Мости щиросци (3).
КОРДУН Віктор: 3 нових поезій (10).
ЛЯТУРИНСЬКА Оксана: Єроним (12).
ПАЛІЙ Ліда: Чотири поезії (11).
РУБЧАК Богдан: Лук (6).
СЛАВУТИЧ Яр: З книги «Мудрощі мандрів» (4).
СТУС Василь: Ще сонце — угорі (2).
ТУДОРКОВЕЦЬКА Ярина: Птиці (9).
ЧУБАЙ Григорій: Відшукування Причетного (11).

ПЕРЕКЛАДНА ПОЕЗІЯ

- ГЕКТ Антоні: Лист (9), переклад Бориса Олександрова.
РІД Аластер: Я до тебе (9), переклад В. Олександрова.

ПРОЗА

- АНДІЄВСЬКА Емма: Герострати — I, II, III (3, 4, 5).
БАВОВАЛ Роман: Барва нашого кохання (2).
ІЗАРСЬКИЙ Олекса: Київ — I, II, III, IV, V, VI (6, 7—8, 9, 10, 11, 12).
НЕЧИТАЙЛО-АНДРІЄНКО Михайло: У пітьмі часу (1).

ПЕРЕКЛАДНА ДРАМА

- БЕККЕТ Семюел: Остання стрічка Крапша (10, переклад Юрія Тарнавського).
ЛЬОРКА Федеріко Гарсія: Господа Бернарди Альби (2, 3), переклад Віри Вовк.

ФРОНТИСПІСИ

- ДОВГАНЬ В.: Портрет Василя Стуса (2).
КОЛЕСАР Юліян: Руски шор — Руська вулиця (6).
ЛЯТУРИНСЬКА Оксана — фотознятка (12).
МАЗЕПА Галина: Козацький танок — червоний (5).
НИКИФОР — фотознятка (4).
СОЛОВІЙ Юрій: Тарас Шевченко (1).
СОРОКА Богдан: Ілюстрації до збірки І. Калинця «Відчинення вертепу» (3).

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ, КРИТИКА, МИСТЕЦТВО, КУЛЬТУРА

- БОЙЧУК Богдан: Навіщо про те згадую? (1).
ВАСИЛЕВА Олена: Від Абатства поетів до П'ятірного грона (5).

ВИТВИЦЬКИЙ Василь: «Анна Ярославна» Антона Рудницького (1);
«Музика» — нарешті! (5).

ГІРНЯК Йосип: Людина, якій «везло» (9).

ГНІЗДОВСЬКИЙ Яків: Із записника (11).

ГОРДИНСЬКИЙ Святослав: Чи скоординовано всі координати? (5);
Франсуа Війон — його роля і творчість (7—8); Завершення
«Історії українського мистецтва» (10).

ГУЦАЛЮК Любослав: Тарас Шевченко Юрія Соловія (1).

ЗАЛЕСЬКА-ОНИШКЕВИЧ Лариса М. Л.: Літературна творчість
Людмили Коваленко (1).

КЛИНОВИЙ Юрій: Поет скривавленого села (2, 3).

КОШЕЛІВЕЦЬ Іван: З великої хмари... або «Інтернаціональні
взаємозв'язки української літератури» (2); До питання реабілітації
Степана Бена (7—8).

КРАВЦІВ Богдан: Еміграційне видання поезії Ліни Костенко (3).

ЛЕСИЧ Вадим: Никифор з Криниці (4).

ЛОПЯНСЬКИЙ Юрій: Іван Чендей і радянська критика (2).

МАКАРОВ Анатолій: Про поезію І. Драча і В. Голобородька (6).

ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН Аркадія: Виставка картин Галини Ма-
зепи (5); Виставка картин Юліяна Колесара (6); Архипенко
— передовий новатор скульптури 20 віку (12).

РАЙС Емануїл: Присмерк реалізму (6).

РАХМАННИЙ Роман: Поезія міжвоєнного покоління (1).

РОЗУМНИЙ Ярослав: Координати до центру (12).

СОЛОВІЙ Юрій: Хто був Антін Малюца? (10).

ФІЛИПОВИЧ Олександр: Максим Рильський і народна пісня (2);
Забутий поет (3); Смерть поетки (9).

ПРОБЛЕМИ ТЕАТРУ

БОЙЧУК Богдан: Між «Живим театром» і Гроговським (10).

МИКОЛІВ В.: «Український театр» і чого нема в українському
театрі (10).

СОЛОВІЙ Юрій: За новий театр, але не за «Новий театр» (10).

СУСПІЛЬСТВО, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ЕКОНОМІКА

БОРКОВСЬКИЙ Роман: Справа сумління і промадської муж-
ности (12).

ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ Л.: Причинки до історії української дипло-
матії в 1917—21 роках — I, II, III, IV, V (6, 7—8, 10, 11, 12).

ВРЕЩОНА Євген: Чи мир стабілізується? (4).

ГАЛИЦЬКИЙ Ярослав: Українці в Канаді та їхнє майбутнє (11).

ГОЛУВНИЧИЙ Всеволод: Дещо про нації та їх «злиття» (1).

ГРИНЬОХ о. Іван: Знищення Української Католицької Церкви
російсько-більшовицьким режимом — I, II (7—8, 9).

КАМІНСЬКИЙ Анатоль: Про «переконаних», але не ідейних кому-
ністів (5); Ленінсько-сталінська клясика і її «китайська анти-
теза» (10).

КОРБУТЯК Дмитро: Про технологію в економіці США і СРСР (5).

КОСТЮК Григорій: Теорія і дійсність — I, II, III, (9, 11, 12).

КУПЧИНСЬКИЙ Роман: «У перших лавах будівників комунізму»
(5); Світова асамблея молоді (10).

МАЙСТРЕНКО Іван: З'їзд колгоспників і новий статут колгоспу
(2); «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?» (4).

МАРУНЧАК Михайло Г.: Питання патріархату у Львові в 1842 і
1880 роках (5).

- МІКШЕ Фердінанд Отто: Міркування про можливу російсько-китайську війну (9), переклад з німецької.
- ОНИШКЕВИЧ Любомир: Вітніки, гіпні, революціонери (3).
- ПІЗЮР Євген: Демократія і нація (11).
- ПРОКОП Мирослав: Писання, що породжують сумні рефлексії (5); Програма ліквідації чи збереження імперії? (6); «Всебічне зближення» націй у Радянському Союзі (7—8); Про новий ленінський збірник та інше (9); Ще про «Програму демократичного руху Радянського Союзу» і про «російську націю» (11).
- ПРОЦЮК Степан Ю.: Нові тенденції у видавничій політиці наукових центрів України (7—8).
- РАХМАННИЙ Роман: А до того я не знаю «людства» (5).
- РІБЕТ Дарія: Румунська діалектика націоналістичного і соціалістичного догматизму (7—8).
- СТАХІВ Володимир П.: Чи справді «може статися й так»? (6).
- ХОМЯК Ростислав Л.: Київські дипломати в Нью-Йорку (1); Що бачили «чесні» й «нечесні» люди (4).
- ШАНДОР Вікентій: Русини-українці і словаки (3, 4).

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- ВАКЛ — АПАКЛ: На оборону культури та її діячів на Україні (5).
- ДЕКЛЯРАЦІЯ ЗП УГВР: Про становище української справи на початку 1970-их років (4).
- ДЗЮБА Іван: Шевченко і Хомяков (1); Заява Івана Дзюби (1).
- ЛОБКО Василь: «Я поділяю ваше обурення...» — Листи до Максима Рильського і його відповіді (2).
- СПРАВА Р. П. ТЕЛЬНОВОЇ: А суду так і не було (2).

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- БОЙЧУК Богдан: Про релятивну абсолютність і навпаки (5); Про-ясень (12).
- ВОВК Віра: Про технологійний і метафізичний кшталт мислення (12).
- ГОРБАЧ Олекса: Сумнівні випадки вживання апострофа в чужомовних неапельятивах (1).
- РАХМАННИЙ Роман: За діалог між українцями (1).
- ЧЕРНОВ Павло: «Україна як професія» (6).

СПОГАДИ

- ТУРЧИН Мартин: Моя «Одіссея» (4).
- Л. К.: Бердичівська ніч (9, 10).

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

- ВОВК Віра: Україно, моя любове (3).

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- Атласул лингвистик молдовонеск, том I. Кишинів, 1968. — Олекса Горбач (9).
- БАБОВАЛ Роман: Навіщо про те згадую? Вид-во «Зоря», Лювен, 1969. — Іван Фізер (9).
- БЕЗРУЧ Петро: Сілезькі пісні. Поезії. Вид-во «Радянський письменник», Київ, 1970. — Я. К. (11).
- GOLDHAGEN Erich (ed.): Ethnic Minorities in the Soviet Union. New York, Praeger, 1968. — Олег С. Федшин (5).

- ДЕМКОВИЧ-ДОБРЯНСЬКИЙ Михайло: Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. Вид-во Українського вільного університету, Мюнхен 1969. — *Євген Врецьона* (5).
- Deutsch-Ukrainische Rundschau, Nr. 1, 1969, Quartal III. Organ der Deutsch-Ukrainischen Gesellschaft. Verantwortlich: Herbert Prochazka; Chefredakteur: Zenon Pelenskyj. — *Володимир П. Стахів* (1).
- DJILAS Milovan: The Unperfect Society. Beyond the New Class. Harcourt, New York, 1969 — *Роман Борковський* (4).
- ДІДРО Дені: Жак фаталіст і його пан. Повний текст у перекладі Івана Кошелівця. Вид-во «Сучасність», Мюнхен, 1970 — *Юрій Лавріненко* (11).
- ДРОВНЯК Михайло: Смоги світла. Словацьке педагогічне видавництво, Відділ української літератури в Пряшеві, 1969. — *Іван Фізер* (5).
- Ein Brunnen für Durstige und andere ukrainische Erzählunden. Auswahl und Übersetzung von Anna-Halja Horbatsch. Horst Erdmann Verlag, Stuttgart, 1970. — *Ол. Из.* (11).
- ЗБИГЛИЙ Йосиф: Вікна без ніжності. Словацьке педагогічне видавництво, Відділ української літератури в Пряшеві, 1969. — *Іван Фізер* (5).
- Zlatý Střevíček. Ukrajinské lidové pohádky, přeložila Ludmila Zilynská. Praha, 1970. — *А. Г. Г.* (11).
- МАЦИНСЬКИЙ Іван: Пристрятники. Словацьке педагогічне видавництво, Відділ української літератури в Пряшеві, 1969. — *Іван Фізер* (5).
- Народний календар 1970. Видав ЦК Культурного союзу українських трудящих, Пряшів, 1969. — *Дарія Ребер* (1).
- CHCІUK Andrzej: Atlantyda. Opowieść o Wielkim Księstwie Bałaku. Nakładem Polskiej Fundacji Kulturalnej, Londyn 1969. — *Євген Врецьона* (5).
- SHOUP Paul: Communism and the Yugoslav National Question. Columbia University Press, New York, 1968. — *Олег С. Федюшин* (5).
- Українська література в довіднику Пінгвіна. — *Юрій Луцький* (11).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- (-ів): Про «друзів і недругів» (1).
- КУПЧИНСЬКИЙ Роман: Ще раз про зміни в комсомолі України (6).
- МИРОНЮК Максим: «Як не ми, то хто? Як не тепер, то коли?» (1).
- ПОПОВИЧ Володимир: Мандрівна виставка творів Архипенка (1).
Поступки режиму (5).
- ПРОКОП Мирослав: Про народобивців (7—8).
- СЕНЬКІВ Роман: Дві концепції політично-економічних систем: органіцизм і механіцизм (3).
- СТАХІВ Володимир П.: Про т. зв. «Республіканську раду колгоспів» (2); З'їзд «вірних помічників і резерви партії» (4); Зміни в керівництві комсомолу України (5); Наклепи у формі «наукового дослідження» (7—8); Ніби-парляментаризм облудної «конституційности» (9).

*

Виправлення помилок (7—8).

Від видавництва і редакції (7—8).

Поправки до студії Вадима Лесича «Никифор з Крилиці» (7—8).

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

Галерія Ірини Стецури (7—8).

КОЛОМИЄЦЬ А.: Виставка Любослава Гуцалука (5).

ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН Аркадія: Виставка Р. Лучаковської (7—8).

ФЕДИШИН Ірина: Джім Дайн — поет інтимного (5); Мілтон Авері — поет простору і самотності (5); Франк Стелла — декоративність і раціоналізація (5); Виставка «1200 рік» (9).

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ГОРДИНСЬКИЙ Святослав: До напису над київською Орантою (5). — МАРТЮК Сильвестер: Про неточності і про щирі слова (6). — СТИРАНКА Мирослав: Краще мовчати, ніж промовчувати правду (5).

БІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ (5, 9).

Зміст:

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Оксана Лятуринська*. Єроним (поема).
- 24 *Олекса Ізарський*, Київ (роман — VI).
- 54 *Василь Барка*. Із збірки «Добровістя світил».
- 61 *Ярослав Розумний*. Координати до центру.
- 67 *Аркадія Оленська-Петришин*. Архипенко — передовий новатор скульптури 20 віку.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 81 *Віра Вовк*. Про технологічний і метафізичний кшталт мислення.
- 88 *Богдан Бойчук*. Прояшень.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 92 *Роман Борковський*. Справа сумління і громадської мужності.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 102 *Григорій Костюк*. Теорія і дійсність (III).
- 110 Причинки до історії української дипломатії в 1917—21 роках (Нотатки з архіву Люція Кобилянського. — Закінчення).
- 124 Зміст журналу «Сучасність» за 1970 рік.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylko
4, The Hollows
Wilford
Nottingham, NG11 7FJ

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschtikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1970 рік

	одно число:	річно:
Австралія	0.80	8.40 дол.
Австрія	24.—	240.— шил.
Англія	0:7:0	3:12:0 фун.
Аргентина	1.50	15.— пез.
Бельгія	50.—	500.— бфр.
Бразилія	1.50	15.— н. круз.
Венесуела	1.20	12.— ам. дол.
Голляндія	3.50	36.— гул.
Канада	1.30	13.— кан. дол.
Німеччина	3.50	36.— нм
США	1.20	12.— ам. дол.
Франція	5.—	50.— ффр.
Швейцарія	4.—	40.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 7,5 дол. річно.

Адреси для вилат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

У серії «Суспільно-політична бібліотека» появилися:
ч. 7 (26) — Документи ч. 5

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПІД СУДОМ КГБ

Матеріяли з процесів В. Чорновола, М. Масютка,
Б. Гориня та ін.

На зміст книжки складаються такі розділи: Справа Вячеслава Чорновола — Справа Михайла Масютка — Справа Михайла Озерного — Справи Ярослава Геврича, Івана Геля та Ярослави Менкуш — Справа Михайла Гориня — Справа Святослава Караванського — Звернення представників громадськості України — Приклади адміністративного переслідування за переконання — Додатки.

Книжка має 252 стор. Ціна — 4,90 ам. дол. у картоновій оправі, 5,90 ам. дол. у полотняній або відповідно в іншій валюті.

ч. 6 (25)

Анатоль Камінський

ЗА СУЧАСНУ КОНЦЕПЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Передмова Мирослава Прокопа

Книжка має 136 стор. Ціна — 2,50 ам. дол. або відповідно в іншій валюті.

Обидві книжки можна замовляти безпосередньо в нашому видавництві, у його представників в окремих країнах або в усіх українських книгарнях.